

OSMANLI BAKİYESİNDE BİR OSMANLI AYDINI: RIZA TEVFIK ÜRDÜN'DE¹

Yasin Beyaz

Yalova Üniversitesi
yasin.beyaz@yalova.edu.tr

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesiyle birlikte İmparatorluk bakiyesi olan Arap topraklarında pek çok devlet kurulmuştur. Değişik nedenlerle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde barınamayan birçok Osmanlı aydını ve devlet adamı bu devletlere göç etmiş ve bazıları bunların kuruluş sürecinde etkili olmuşlardır. Bu kişiler sahip oldukları tecrübeleri ve birikimleri bu yeni devletlerin hizmetine sunmuşlardır.

Bu makalede çeşitli siyasi sebeplerle Türkiye Cumhuriyeti'ni terk edip önce Mısır'a daha sonra da Ürdün'e göç etmek zorunda kalan Rıza Tevfik'in Ürdün'de yapmış olduğu siyasi, idari ve kültürel faaliyetler ele alınacaktır. Arapça kaynaklarda, Rıza Tevfik'in kendi yazdığı yazılar ve onun hakkında yazılan yazılar toplanarak onun Ürdün'deki hayatına dair bilinmeyen birçok nokta aydınlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rıza Tevfik, Ürdün, Osmanlı İmparatorluğu, Emir Abdullah, Amman.

27

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*

Cilt 21 sayı 41 (2016/2), 27-61

¹ Dr. Suhaila Suleiman al-Shalabi'ye gazete tercümelerindeki katkılarından dolayı teşekkür ederim.

GİRİŞ

Rıza Tevfik (Bölükbaşı) 1869 yılında Edirne’de dünyaya geldi. Çocukluk ve gençlik yılları babasının görev yaptığı Gelibolu’da geçti. 1884 yılında Galatasaray Sultanisi’ne girdi, fakat buraya bir yıl devam edebildi. 1887 yılında ise Mekteb-i Mülkiye’ye kaydolan Tevfik bazı öğrenci olaylarına karışınca buradan uzaklaştırıldı. Daha sonra ise Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye² intisap etti. Orada da çeşitli öğrenci olaylarına karışınca hapse girdi. Ailesi onu hayatını düzene sokması ümidiyle Ayşe Sıdika Hanım³ ile evlendirdi. 1899’da Tıbbiye’den mezun olunca Cenab Şehabeddin’in yardımıyla Karantina İdaresi’nde doktor olarak görev yapmaya başladı. Bu görevinin yanında İstanbul Gümrüğü’nde İlaç Malzemeleri (Eczâ-yı Tıbbiye) müfettişliği yaptı. 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne girdi ve bir yıl sonra Edirne mebusu oldu. 1909’da İngiliz parlamentosunun davetlisi olarak Talat Paşa başkanlığındaki heyetle Londra’ya, 1910 yılında da birkaç mebusla birlikte Fransız parlamentosunun zabıt işlemlerini incelemek üzere Fransa’ya gitti. 1911’de İttihat ve Terakki’den ayrılıp Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katılan Tevfik 1913-1918 yılları arasında siyasetten uzak bir hayat yaşamaya karar verdi ve tekrar Karantina İdaresi’nde çalışmaya başladı. Bunun dışında Rıza Tevfik, Rehber-i İttihad-i Osmani Mektebi’nde felsefe dersleri verdi ve II. Meşrutiyet sonrasında alfabe ve imlayı ıslah etmek için kurulan Istılahat-ı İlmiye Encümeni’nde görev yaptı.⁴

Rıza Tevfik 1918 yılında siyasete tekrar döndü ve Ahmed Tevfik Paşa hükümetinde Maarif Nazırı oldu. Bu sırada İstanbul

2 Sultan II. Abdulhamid devrinde İstanbul’da iki tane tıp mektebi vardır. Bunlardan biri eski Gülhane Kışlası’nda bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane diğeri ise Kadırga’da bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane’dir. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye’den diploma alanlar orduda, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’den diploma alanlar ise belediyelerde, vilayetlerde ya da serbest olarak çalışırlardı. Bkz: Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2010), 83.

3 Rumca, İngilizce ve Fransızca bilen Ayşe Sıdika Hanım, Darulmuallimât’ta coğrafya, ahlak, el işi ve pedagoji öğretmenini olarak görev yapmıştır. Ders notlarını bir araya getirerek *Usûl-i Talim ve Terbiye* (Talim ve Terbiye Usulü) adıyla neşrettiği bu eser, Darulmuallimât’ta ders kitabı olarak okutulmuştur. Kitap bizde Avrupa sistemine uygun ilk pedagoji eseri olarak kabul edilmektedir. Bkz. Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923* (İstanbul: Ötüken Neşriyat), 55.

4 Abdullah Uçman, “Rıza Tevfik Bölükbaşı,” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 35: 68.

Darulfünunu'nda felsefe ve estetik dersleri de veren Tevfik, Damad Ferid Paşa hükümetinde Şûra-yı Devlet Reisliği yaptı. 1919 yılında Paris'te gerçekleştirilen Paris Konferansı'na katıldı ve 1920'de Sevr Anlaşması'nı imzalayan heyetin içinde yer aldı. Anadolu'da başlatılan Milli Mücadele aleyhine yazmış olduğu yazılardan ötürü Darulfünun öğrencileri tarafından protesto edildi. Öğrencilerin bu protestoları neticesinde Cenab Şehabeddin, Ali Kemal, Hüseyin Daniş ve Barsamyan Efendi ile beraber 1922 yılında Darulfünun'daki görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Arkadaşı ve Milli Mücadele aleyhtarı Ali Kemal Bey'in İzmit'te linç edilmesi üzerine 8 Kasım 1922'de bazı arkadaşları ile beraber Mısır'a kaçtı.⁵ Rıza Tevfik, Sevr Anlaşması'nı imzalayanlar arasında bulunduğu için, bu kaçışından iki yıl sonra 1924 yılında ismi 'Yüzellilikler'⁶ listesine dahil edildi.⁷

İstanbul'dan acilen ayrılmak zorunda kalan ve yeterli miktarda parası olmadan yola çıkan Rıza Tevfik, *Egypt* isimli bir gemiye binerek kendi durumunda olan birçok kişiyle beraber İskenderiye'ye vardı.⁸ İskenderiye'de üç gün kaldıktan sonra Kahire'ye geçip orada küçük bir otele yerleşti. Kahire'de Osmanlı Mebusan Meclisi'nden arkadaşı olan Emir Abdullah'ın⁹ İngiltere seyahatinden dönmekte olduğu duyan Rıza Tevfik ümitlendi. Bu iki eski dostun Kahire'de görüşmesinin ardından Emir onu ve Mısır'a kaçan sürgündeki diğer Türkleri Hicaz'a davet etti. Davet edilenler arasında Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve dönemin diğer ileri gelen devlet, fikir

5 Uçman, "Rıza Tevfik Bölükbaşı," 68.

6 Milli Mücadele döneminde İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti taraftarı olarak belirlenen ve Lozan Konferansı'nda müzakere edilen barış anlaşması sonucunda genel Af Kanunu dışında tutulan 150 kişilik bir isim listesidir. Büyük Millet Meclisi'nde 1 Haziran 1924'te bu kişilerin yurtdışına sürgün edilmelerine karar verilmiştir. Bu listede padişah yakınları, Kuva-yi İnzibatiye'ye dahil olanlar, Sevr Anlaşması'nı imzalayanlar, Kurtuluş Savaşı aleyhinde yazı yazanlar, ona karşı tavır alan siyasiler, askerler, vb. yer almaktadır. Bkz. Murat Yümlü, "Yüzellilikler Meselesi ve Mesut Fani ve Risalesi Üzerine Bir İnceleme," *History Studies* 2/3 (2010): 334-335.

7 Mehmet Noyan, "Milli Mücadele'de Yüzellilik Olayı ve Rıza Tevfik Bölükbaşı" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007), 50.

8 Feridun Kandemir, *Rıza Tevfik'in İtirafı* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2013), 41. Rıza Tevfik'in kızı Munise Beşikoğlu'nun ifadesine göre ise bu geminin ismi Alexandre'dır. Bkz. Munise, Beşikoğlu, "Babam Rıza Tevfik," *Tarih Toplum* 59 (1988): 50.

9 Emir Abdullah, Şerif Hüseyin'in oğullarından olup Ürdün'ün ilk emiri ve kurucusudur. Bkz. Emir Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003).

adamı ve askerleri de bulunuyordu.¹⁰ Rıza Tevfik bu davete olumlu yanıt vererek Emir Abdullah ile beraber Hicaz'a gitti.¹¹

Sonraki bölümlerde Ürdün, Filistin ve Suriye gazetelerini ve Ürdün'ün kuruluşunu anlatan kitaplardan elde ettiğimiz bulgularla Rıza Tevfik'in Ürdün'deki hayatını, Ürdün'ün kuruluşunda göstermiş olduğu katkıları ve onun oradaki edebî, kültürel faaliyetlerini ortaya koyacağız. Böylelikle bir Osmanlı aydını olan Rıza Tevfik'in Osmanlı bakiyesi topraklarda nasıl kabul gördüğünü, halkın, yöneticilerin ve aydın kesimin ona yaklaşımının nasıl olduğunu birincil kaynaklarla göstermeyi umut ediyoruz. Öte yandan elde ettiğimiz bulgular aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti haricinde yeni bir devletin nasıl kurulduğuna dair de bilgiler içermektedir.

RIZA TEVFİK VE EMİR ABDULLAH

Rıza Tevfik, dönemin gazetelerine göre Emir Abdullah ile beraber Hicaz'a gidip orada bir müddet kaldıktan sonra Kudüs'e geldi

10 *El-Kible*, 27 Kasım, 1922, 639: 3; *el-Kible*, 23 Kasım, 1922, 638: 2; *Elifbâ*, 13 Kanun-i Evvel, 1923, 787: 1. *Kible* gazetesi yayın hayatına 15 Ağustos 1916 tarihinde başlar. Hicaz'da yayın yapan bu gazete Büyük Arap İsyanı'nın sözcüsü kabul edilir. Gazetenin ilk yöneticisi Muhibuddin el-Hatîb'dir. El-Hatîb, gazetenin idareciliğini 419. sayıya kadar devam ettirir. Sonra Emir Faysal'ın idaresindeki Şam'a gider ve orada resmî gazete olan "el-Âsime" adlı gazetenin çıkmasına öncülük eder. *Kible* gazetesinin idareciliğini el-Hatîb'den sonra eş-Şeyh Hasan es-Sabân yürütür. Gazete sekiz yıllık bir yayın hayatından sonra 1924 yılında kapanır. *Kible* gazetesi, Şerif Hüseyin'in Büyük Arap İsyanı ile alakalı bildirilerini yayınladığı gibi, isyan ile alakalı günlük haberleri de sürekli olarak sütunlarına taşır. Şerif Hüseyin bu gazetede bazen müsteâr isimle siyasi ve edebî yazılar kaleme alır. Bkz. Hind Ebu's-Şa'r, "Ceridet'ül-Kible es-Sevra elletî lem Nedrusuhâ Tivâlu Karn," *el-Düstûr*, 3 Şubat 2016. Haftada iki kez Pazartesi ve Perşembe günleri yayınlanan *Kible*, siyasi, dinî, içtimai bir gazetedir. Gazetenin sloganı Bakara Suresi 143. ayetinin bir bölümüdür: "Senin üzerinde bulunduğun (yönü, Kâbe'yi) kible yapmamız, elçiye uyanları, topukları üzerinde gerisin geri dönenlerden ayırt etmek içindir." Bu ayette topukları üzerine gerisin geri dönenlerden kasıt münafıklardır. *Kible* gazetesinin bu sloganı kullanması belli bir anlam taşımaktadır. Burada topukları üzerine geri dönenlerden kastedilen genelde Osmanlılar, Türkler ve özelde ise İttihatçılardır. Başını Şerif Hüseyin'in çektiği bir grup Arap'a göre Osmanlılar İslam dininden uzaklaşmışlardır. Bu nedenle artık onlara tabi olmak doğru değildir.

11 Kandemir, *Rıza Tevfik*, 69.

ve buradan da Ürdün'e¹² geçti. *Elifbâ*¹³ gazetesinde gündeme getirilen iddiaya göre Şerif Hüseyin, Rıza Tevfik'in Mekke'de kalmasından rahatsız olduğu için oradan uzaklaştırılmasını istemiş, Emir Abdullah'la beraber Ürdün'e gitmesini ve orada görevlendirilmesini uygun bulmuştur.¹⁴

Rıza Tevfik, Kudüs'ten hareket ettikten sonra Ürdün'de ilk olarak Filistin'e komşu ve Ölü Deniz'in (Bahrü'l-Meyyit) yanında olan Ağvâr'a ulaştı. İnsanlardan ve memleketinden uzakta bu yeni yurdunda kısa bir süreliğine uzlet hayatı yaşadı.¹⁵ Bu arada Emir Abdullah, İngilizlerin de onayını alarak 25 Mayıs 1923'te Ürdün'ün bağımsızlığını ilan etti. Başkent olarak kabul edilen Amman'da Rıza Tevfik de dahil birçok önemli kişinin katıldığı büyük törenler düzenlendi.¹⁶ Rıza Tevfik, bir müddet sonra Emir Abdullah ile beraber Hac vazifesini yerine getirmek için Mekke'ye gitti. Orada yaklaşık bir buçuk ay kaldıktan sonra Amman'a geri döndü.¹⁷

12 Bugünkü Ürdün o dönem Ürdün veya Şarku'l-Arab olarak adlandırılmaktaydı. Bu adlandırmanın nedeni Ürdün nehridir. Ürdün nehrinin Batı kısmına ise "Dıffetü'l-Garbiyye" (Batı Yakası/Batı Şeria) denilmektedir.

13 *Elifbâ* gazetesinin sahibi Filistinli Yusuf el-İsa'dır. Yusuf el-İsa, Yafa'da *Filistin* gazetesini kurmuş ve daha sonra sürgün edilince Şam'a gelmiştir. Burada Emir Faysal döneminde "*Elifbâ*" gazetesini çıkarmıştır. Gazete günlük, dört sayfa olup ilk sayısı 01.09.1920 tarihinde yayınlanmıştır. Daha sonra sekiz sayfa olarak yayınlanan gazete Yusuf el-İsa'nın ölüm tarihi olan 1948 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Onun ölümünden sonra torunu Halid el-İsa gazetenin yayınına 1958 tarihine kadar devam ettirmiştir.

14 *Elifbâ*, 2 Ocak, 1923, 704: 3. Burada belirtilen tarih *Filistin* gazetesinin vermiş olduğu tarihten farklıdır. *Elifbâ* gazetesinin bir başka haberine göre Emir Abdullah yanında iki oğlu (Talal ve Nayif), Hasan Halid ve Rıza Tevfik olduğu halde Kahire'ye giderler. Orada Emir'in müsteşarı er-Rikâbi'nin Londra'dan dönüşünü beklerler. Sonra oradan da Amman'a dönerler. Verilen bu bilgi ve tarih diğer bilgilere uymamaktadır. Bkz. *Elifbâ*, 30 Aralık, 1922, 702: 3.

15 Rıza Tevfik, *et-Tefâuliyye ve et-Teşâumiyye fi'l-Hayat ve's-Şi'r* (Amman: 1929), 8.

16 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 28 Mayıs, 1923, 1: 1. Aynı törende İngiliz manda yönetiminin temsilcisi de bir konuşma yapar. Konuşmasında bugünün büyük Arap ümmeti için büyük ve övünç kaynağı bir gün olduğunu, onlar için bir övünç kaynağı olduğunu söyler. İngiliz temsilciye göre Birinci Dünya Harbi, Arapların Osmanlı esaretinden kurtulup bağımsızlıklarını kazanmaları için büyük bir fırsat olmuştur. Mekke Şerifi Hüseyin, İngilizlerin de yardımını alarak Osmanlılara ve Türklere karşı mücadele etmiş, başarılı olmuş ve böylece bir Arap Rönesansı başlamıştır. Bu Rönesans daha sonra Ürdün'den diğer Arap beldelerine yayılacaktır.

17 Munise Başikoğlu, "Babam Rıza Tevfik," *Tarih Toplum* 59 (1988): 51.

Emir tecrübelerinden faydalanmak amacıyla beraberinde getirdiği Rıza Tevfik'i özellikle, kurmuş olduğu devletin başlangıç döneminde yanından ayırmamaya özen göstermiştir. Çünkü Rıza Tevfik'in hem ilmî hem siyasi hem de idari tecrübesi oldukça fazlaydı. Muhammed Esed, *Mekke'ye Giden Yol* adlı eserinde 1923 yılında Amman'ı ve Emir Abdullah'ı ziyaretini anlatır. Emir'in bir çadırı karargah haline getirdiğini ve orada kaldığını söyler.¹⁸ Esed, kendilerini karşılayan Rıza Tevfik'i "Emir Abdullah'ın büyük müsteşarı" olarak nitelendirmiş ve onun daha önce yapmış olduğu görevleri tek tek kaydetmiştir. Muhammed Esed ile Emir Abdullah'ın görüşmesinde aracı olan kişi Yahudi Jacob Israil'dir. Jacob Israil bir röportajında Emir'le olan görüşmesini anlatırken Rıza Tevfik'ten de bahseder. Jacob önce Rıza Tevfik'in hayatını, yapmış olduğu işleri, aldığı eğitimi anlatır. Bunları anlatırken Rıza Tevfik'in ne kadar bilgili ve tecrübeli olduğunu da ifade eder. Onun, Emir Abdullah'ın Osmanlı Mebusan Meclisi'nden arkadaşı olduğunu ve birbirleri ile Türkçe konuştuklarını belirtir.¹⁹

Dönemin bazı Arapça gazeteleri incelendiğinde Rıza Tevfik'in Emir Abdullah nezdindeki kıymetini daha iyi anlayabilmek mümkündür. Mesela *Filistin* gazetesinin²⁰ haberine göre eski Sağlık

18 Rıza Tevfik de aynı şekilde Amman'ın o zaman çok küçük olduğunu, hatta oturulacak evin az olması nedeni ile ilk zamanlar bütün resmî makamların çadırlardan ibaret olduğunu söyler. Hatta kendilerinin de çadırlarda kaldığını ifade eder. Bkz. Kandemir, *Rıza Tevfik*, 106-107.

19 Jacob Israil, "Tekârîr Cakob İsrail Di Han an Likââtihi maa Sümüvvi'l-Emir Abdullah," *Mecelletü'l-Yermûk* 45 (1993): 40.

20 14 Ocak 1911 yılında İsâ Dâvud el-İsâ ve Yusuf el-İsâ tarafından Yafa'da kurulmuştur. Başlangıçta haftada iki kere çıkarılan gazete sonra hafta üç kere çıkarılmaya başlanmış ve en sonunda günlük çıkarılmıştır. Siyasi ve edebî resimli haber gazetesidir. El-İsâ, Osmanlı idaresi tarafından Arap milliyetçiliği ile itham edilip Anadolu'ya sürülmüş, orada epey bir sıkıntı ve yokluk çektikten sonra Osmanlı'nın kontrolünden çıkıp Emir faysal'ın hükmü altına girmiş olan Şam'a geçmiştir. O dönemde Şam Osmanlı'nın elinden çıkmış Emir Faysal'ın hükmü altına girmiştir. Birinci Dünya Harbi'nin patlak verdiği dönemde de kısa bir süre yayına devam eden gazete 365. sayısını çıkardığı 12 Kasım 1914 tarihinden itibaren tekrardan yayını durdurmuş ve savaş boyunca yayınlanmamıştır. Gazete yayın hayatına tekrar başladıktan sonra 1967 yılına kadar yayın faaliyetini devam ettirmiştir.

Gazetenin açılış yazıları daha çok siyaset veya ıslahatlarla alakalı olup halkın anlayacağı şekilde basit bir dille kaleme alınırdı. Ayrıca mahalli olaylar ve kültürel faaliyetlere ilgili haberlere de yer verilmiş, gelen telgraflar ve ilanlar da yayınlanmıştır. Bkz. Muhammed Süleyman, *Târihi's-Sahâfeti'l-Filistiniyye 1876-1976* (Kıbrıs: 1987), 82-87.

(*Sıhha*) Bakanı Rıza Tevfik ve eski başbakanlardan Hasan Halid yanlarında bazı aşiret ileri gelenleri ile beraber Emir Abdullah'ın yanına gider ve adam öldürme suçundan beş yıldır hapis yatan Fevas Paşa'nın affını isterler.²¹ Rıza Tevfik'in böyle bir olayda aracı olarak seçilmesi onun Emir nezdindeki konumunun oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

Rıza Tevfik ile Emir Abdullah arasında güçlü bir ilişki olduğuna dair bir başka örnek ise Emir'in, Türkiye gezisinde İsmet İnönü'ye Rıza Tevfik'in affedilmesi hususunda ricacı olmasıdır.²² Bu rica Emir'in, 1937 yılında Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaret sırasında gerçekleşmiş olsa gerektir. Ancak, verilen bilgideki hatalı husus Cumhurbaşkanı olarak İsmet İnönü'nün zikredilmesidir. Halbuki o dönem Atatürk Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü ise Başbakan'dır.²³ Başka bir kaynakta ise Rıza Tevfik'in Türkiye'yi ziyaret etmek istediği ancak buna müsaade edilmediği için Emir'den aracı olmasını talep ettiği bildirilmektedir. Emir Abdullah ise Rıza Tevfik'e gerekli girişimlerde bulunacağına söz verir.²⁴ Bu ve benzeri misaller Rıza Tevfik'in Emir Abdullah ile olan dostane münasebetlerini göstermektedir.

RIZA TEVFİK'İN ÜRDÜN'DEKİ İDARİ GÖREVLERİ

Rıza Tevfik, Ürdün'e geldiği andan itibaren başta Divanü'l-Emir Mütercimliği olmak üzere İlimler Akademisi Üyeliği, Tarihî Eserler Müdürlüğü, Anayasa Komisyonu Üyeliği, Sağlık Müdürlüğü, Adliye Nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştur.

Akademi Üyeliği

Rıza Tevfik hem devlet tecrübesi hem de Emir Abdullah ile eskiye dayanan sıcak münasebetleri sayesinde Ürdün'de pek çok idari görev üstlenmiştir. Bunlardan ilki ilimler akademisi olarak nitelendi-

²¹ *Filistin*, 24 Azar 1934.

²² El-Bede'î el-Mülessem, *Arar Şairi'l-Ürdün* (Beyrut: Daru'l-Kalmer), 266.

²³ Togay Seçkin Birbudak, "Türkiye Cumhuriyeti-Ürdün İlişkileri Kapsamında Emir Abdullah'ın 1937 Türkiye Ziyareti," *Uluslararası Türk-Arap Müsteşrek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildirileri Kitabı* (Amman, 2014), 526.

²⁴ Noyan, *Milli Mücadele'de Yüzellilik*, 61.

rebileceğimiz *el-Mecmau'l-İlmî* adlı kurumda üstlendiği görevdir. Rıza Tevfik, Emir Abdullah'ın emriyle 17 Temmuz 1923'te kurulan ve başına da Şeyh Said Kermi Efendi'nin getirildiği kurumun azalarından biri olmuştur. Diğer azalar ise şunlardır: Şeyh Mustafa Galabni, Seyyid Reşid Bakdûnis, resmî gazetenin müdürü Seyyid Muhammed Şureygi.²⁵ Azaların tamamı alanlarında uzman kişiler arasından seçilmiştir.

Azalar ilk toplantılarını 30 Ağustos 1923 tarihinde gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantıda Akademi'nin amaçlarını anlatan bir beyanname yazmışlar ve bu beyannameyi *eş-Şarku'l-Arabî*²⁶ gazetesinde neşretmişlerdir. İlimler Akademisi'nin kuruluş amacı Arapların tarihî ve kadim eserlerini yeniden ihya etmek ve Araplar arasında eğitim ve kültür seviyesini yükseltmektir. Ayrıca *Mecmau'l-İlmî fi's-Şarku'l-Arabî* ismiyle bir dergi yayınlanması kararlaştırılır. Derginin masraflarının ise matbaa ve resmî gazetenin gelirlerinden karşılanması öngörülmüştür. İlimler Akademisi'nin yapacağı işler şöyle sıralanmıştır:

1. Arap dilini yeniden ihya etmek ve bunun için okulların tamamında eğitim dilini fusha²⁷ yapmak,
2. Fakirlerin okuması için okullar açmak, bu okullarda iptidai ilimleri öğretmek ve buralarda eğitim dilinin fusha olmasını sağlamak,
3. Ahlak, hıfzu's-sıhha (sağlığı koruma), ulûmu'l-Arabiyye (Arapça ilimler) ile alakalı kitap ve risaleler basmak, bu kitapların dilini Arapların anlayacağı şekilde basit ve anlaşılır kılmak,
4. İlmî, askerî ve idari ıstılahların tamamının tüm Arap beldelerinde birliğini sağlamak,

25 Muhammed eş-Şureygi, Rıza Tevfik'in eserlerini Türkçeden Arapçaya tercüme eden kişidir.

26 Ürdün Emirliği'nin ilk resmî gazetesi olup Ürdün'ün İngiliz Manda İdaresi gölgesinde bağımsızlığını ilan etmesinden üç gün sonra 28 Mayıs 1923 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin müdürü Muhammed eş-Şureygi'dir. Haftalık olarak yayınlanan gazete bazen on beş günde bir çıkarılmıştır. Gazetede edebî ve siyasi haberler dışında resmî kanunlar da yayınlanmıştır. 1926 yılından sonra da ismi *el-Ceridetü'r-Resmiyyetü'l-İmâratü Ürdün* (Resmî Gazete) olarak değiştirilir. Ürdün tam bağımsızlığını kazandıktan sonra 25 Mayıs 1946 tarihinde ismi bir kez daha değişmiş ve *el-Ceridetü'r-Resmiyye li'l-Memleketi'l-Ürdüniyyeti'l-Haşimiyye* olmuştur. Bkz. Şükrî Cibrîn Haccî, *el-Edeb fi's-Sahâfeti'l-Ürdüniyye fi Ahdi'l-İmâra* (Amman: Vizâretü's-Sekâfe, 2002), 47.

27 Arapların edebî, kitabi veya yazı diline fusha, halkın günlük konuşma diline ise "lehcetü'l-ammî" veya "lugatu'l-mahkî" denmektedir.

5. Çıkarılacak gazeteyle Araplar arasında bağ kurarak hem dil birliğini hem de Arapların birbirinden haberdar olmalarını sağlamak,
6. Arap alimlerinden bir grup oluşturmak ve bu grubun Batı medeniyetini araştırmaya yöneltmek,
7. Genel konferanslar düzenlemek,
8. Genel bir kütüphane inşa etmek ve burada çeşitli ilim dalları ile özellikle Arap dili ve edebiyatı ile ilgili eserler toplamak,
9. Tarihî eserleri bir araya getirecek bir müze tesis etmek,
10. Yapılan işlerin, ilmî toplantıların ve çeşitli alanlarda ortaya konan faydalı işlerin insanlara ulaşmasını sağlamak için aylık bir dergi yayınlamak.²⁸

Yapılan toplantılara ve çalışmalara rağmen Akademi belirlenen hedeflere ulaşmamış ve ümitleri boşa çıkarırmıştır. Buna yeni kurulan Ürdün Emirliği'nin maddi sıkıntıları da eklenince Akademi ilga edilmiştir.²⁹

Tarihî Eserler Müdürlüğü

Yeni kurulan bir devlet olan Ürdün'de halka eski medeniyetlerin, seleflerin büyüklüklerini ve medeni seviyelerini göstermek için tarihî eserleri korumak amacıyla bir kanun çıkarılır. Bu kanuna göre tarihî eserleri korumak, onları yok olmak ve zarar görmekten kurtarmak için bir müdürlüğün (*Müdirü'l-Âsâr/Muhafızu'l-Âsâr*) tesis edilmesine karar verilir. Tesis edilecek olan bu kurumun ismi Tarihî Eserler Dairesi'dir. 27 Haziran 1923 tarihinde bununla alakalı olarak dört maddelik bir kanun yayınlanır. Bu kanuna göre dairenin müdürü *muhafızu'l-âsâr* ismiyle anılacaktır.³⁰

Kanun çıkarıldıktan bir gün sonra 28 Haziran 1923 tarihinde *Dairetü'l-Âsâr* (Tarihî Eserler Müdürlüğü) ismiyle bir teşkilat kurulmuş ve başına da Rıza Tevfik getirilmiştir. Seyyid Naîm Hûlî ise müfettiş olarak görevlendirilmiştir.³¹ Başka bir kaynakta ise İngiliz

²⁸ *Eş-Şarku'l-Arabî*, 17 Eylül, 1923, 17: 2.

²⁹ İfâf Muhammed el-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik fi'l-Ürdün 1923-1931* (Amman: Daru'l-Me'mûn, 2016), 66.

³⁰ *Eş-Şarku'l-Arabî*, 10 Eylül, 1923, 16: 3.

³¹ *Elifbâ*, 10 Temmuz, 1923, 861: 2. Rıza Tevfik'in oğlu Said, Amman'da antika müfettişi olarak bir müddet görev yapar. Ürdün'de dolaşarak tarihî eserleri ortaya çıkarıp tamir etmektedir. Bkz. Munise Başikoğlu, "Babam Rıza Tevfik," *Tarih Toplum* 59 (1988): 54.

manda yönetiminin onayıyla Ürdün'deki *Dairetü'l-Âsâr, Dâiretü'l-Âsârî'l-Filistin*'in bir kolu olarak 1924 yılında kurulduğu söylenir. İngiliz mandası yönetimi Ürdün ve Filistin'deki bazı bakanlıkların ortak olmasını istemiştir. Bunlardan birisi de Tarihî Eserler Müdürlüğü'dür.³² Bu nedenle Rıza Tevfik hem Filistin hem de Ürdün Tarihî Eserler müdürü olarak görev yapmıştır. Burada bulunan tarihî eserlerin bakım ve onarım görevi ise mühendis George Horsefield'a verilmiştir. Kurum 1925 yılında Ceraş ve Kerak Haçlı kalesinin tamirini yapmış ve 1926'da Aclun kalesini onarmıştır. 1928 yılında Ürdün, Filistin manda yönetiminden ayrılarak kendi hükümetini oluşturmuş ve bu nedenle de Tarihî Eserler Müdürlüğü müstakil bir kurum haline gelmiştir. Kurumun müdürü yine Rıza Tevfik olmuş, müfettişliğe ise Horsefield getirilmiştir.³³ Rıza Tevfik görevi ile alakalı yazı ve raporları Türkçe yazmakta ve bunlar daha sonra Arapçaya çevrilmekteydi.³⁴

Rıza Tevfik, Tarihî Eserler müdürü olarak bazı tetkikler yapmak üzere çeşitli yerleri ziyaret etmiştir. Bunlardan birisi de İrbid'dir. İrbid'e gittikten sonra yaptığı incelemeler neticesinde "Hadâratü'l-İrbid" isimli makaleyi kaleme almıştır.³⁵ Rıza Tevfik bölgedeki tarihî eserlerin gün yüzüne çıkarılması konusunda önemli katkılarda bulunmuş veya bu katkılara öncülük etmiştir. Örneğin Kudüs'te Amerika ve Avrupa'dan uzmanlarla birlikte Rıza Tevfik'in de katıldığı 21 Nisan 1926 tarihli *Tarihî Eserler Kongresi* (Mu'temeru'l-Âsâr) tertib edilmiştir. Kongrenin ardından katılımcı azalar Rıza Tevfik'in eşliğinde Ürdün'e gelip Ceraş, Maan, Vadi Musa, Madaba ve Amman'ı gezmişler ve buralardaki tarihî eserleri görme fırsatı bulmuşlardı. Bu geziye katılan İngiliz arkeologlarından birisi Petra'da incelemeler yaparken, bir kısmının değerli olabileceği düşünülen çeşitli takılar ve altın paralar bulunmuştur. Böylece İngilizler tarafından bölgede araştırmalar yapmak üzere Petra'ya bir ekip gönderilmiş, Ürdün'de birçok tarihî eser gün yüzüne çıkarılmış ve onarılmıştır.³⁶

32Tarihî Eserler kurumu bazen müdürlük bazen de bakanlık şeklinde görev yapmaktadır.

33 *Elifbâ* gazetesinin verdiği bilgi ile mevcut bilgi çelişmektedir.

34 *Sekafetünâ fî Hamsîn Âmen* (Amman: Daru's-Sekafe ve'l-Funûn, 1972), 9-10.

35 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 9 Haziran, 1924, 57: 2.

36 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 80.

Bu kongreden yaklaşık iki ay sonra Tarihî Eserler müdürü olan Rıza Tevfik, Hasan Halid Ebu'l-Hüda tarafından 23 Haziran 1926 tarihinde kurulan hükümete bakan olarak atandı.³⁷ Bu hükümet kanunlarda çeşitli düzenlemeler yaptı ve bu düzenlemelerden birisi de “tarihî” olarak kabul edilen tüm mekanların artık “Âsârü'l-Kadîme” kanununa tabi olacağıydı.³⁸ Rıza Tevfik, 11 Eylül 1928 tarihine kadar bu görevi sürdürdü. Bir süreliğine Amerika'ya gittiği düşünüldükçe yerine geçici olarak Tevfik Ebu'l-Hüda getirildi. Fakat Amerika'da çok uzun bir süre kalıp izin süresi bitmesine rağmen dönmemesi üzerine bu görevinden istifa etmiş kabul edilip 17 Ekim 1929 tarihinde Alaaddin Togan aynı göreve asaleten atandı.³⁹

Rıza Tevfik kendi anılarında bu konu ile ilgili olarak görevden ayrılıp emeklilik işlemlerini başlattığını söylemektedir. Emeklilik işlemleri başlamış olmasına rağmen görevi hâlâ devam etmiş ve üç aylık izin almıştır.⁴⁰ Sonra da oğlunun yanına Amerika'ya gitmiş⁴¹ ve orada yaklaşık olarak bir yıl kaldıktan sonra 17 Ekim 1929 yılında Ürdün'e geri döner.

Anayasa Komisyonu Üyeliği

Emir Abdullah'ın emriyle 1923 yılında Adliye Nazırı riyasetinde meclis seçimleri, hükümetin kuruluşu gibi meseleler ile ilgili kanun maddeleri görüşülmüş ve çeşitli kararlar alınmıştır. Bunun üzerine anayasayı (*Düstûr*) belirlemek üzere hukukçulardan oluşan bir kurul (*Meclisü't-Teşrî'î*) oluşturuldu. Aynı yıl içerisinde Tarihî Eserler müdürü Rıza Tevfik'in riyasetinde birçok kez bir araya gelen bu kurul anayasanın taslağını hazırladı. Fakat İngilizler

37 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 27 Haziran, 1926, 131: 1.

38 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 15 Ağustos, 1926, 134: 1.

39 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 83.

40 Kandemir, *Rıza Tevfik*, 111.

41 Rıza Tevfik, Amman'dan ayrılıp Amerika'ya gideceği için şahsi kütüphanesini Maarif İdaresi'ne bağışlar. Maarif İdaresi de onun bağışladığı kitapları 1963 yılında Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışlar. Bu nedenle Rıza Tevfik'in ismi kütüphanenin “Onur Listesi”nin ilk sırasında yer alır. Onur listesi Ürdün Üniversitesi kütüphanesinin giriş kapısının sol köşesinde “Şeref Listesi” yer almaktadır. Bu listenin ilk sırasında ise Rıza Tevfik'in ismi mevcuttur. Bkz: *Filistin*, 31 Temmuz 1928, sayı 1103-43, 4. Rıza Tevfik'in bağışlamış olduğu bu kitaplar onun İstanbul'dan Mısır'a getirttiği kendi kitaplarıdır. Emir Abdullah, bu kitapların taşınma masrafını karşılayarak onları Mısır'dan Ürdün'e getirtir. Bkz. Munise Başikoğlu, “Babam Rıza Tevfik,” *Tarih Toplum* 59 (1988): 54.

bu yasa taslağına müdahale ederek çeşitli değişiklikler yaptırıldılar. Çalışmalarına uzun bir süre ara vermek zorunda kalan kurul daha sonra 1926 yılında tekrar toplandı ve çalışmalarını sürdürdü. Rıza Tevfik bu komisyonda da Tarihî Eserler müdürü olarak yerini aldı.⁴² 1 Eylül 1928 tarihi onun en son anayasa kurulunda yer aldığı tarihtir. Bu tarihten sonra anayasa kurulunda yer almadı. Ayrıca bu komisyonda 15 Ağustos 1927 tarihli toplantıda da Adalet Nazırı Vekili imzası altında ismi geçmekteydi. Onun bu görevden ayrılması tahminimizce hem emeklilik hem de aile meseleleri dolayısıyladır.

Komisyon tarafından hazırlanan anayasa İngilizlerin de onayıyla 26 Mart 1928 yılında resmen kabul edildi.

Eğitim Meclisi Reisliği

Yeni kurulan Ürdün hükümeti eğitimi yaygınlaştırmak için çeşitli çalışmalar yaptı ve Ağustos 1923 tarihinde ilk kez beş üyeden oluşan bir Eğitim Meclisi (*Meclisi'l-Maarif*) oluşturuldu. Meclis şu azalardan oluşmaktaydı: Başbakanın başdanışmanı (başkan), Milli Eğitim (Maarif) Müdürü, İdari Müfettiş (*Müfettişü'l-Mülkî*), Sağlık Müdürü (*Müdiri's-Sıhha*), Çalışma Müdürü (*Müdiri'l-İşğâl*). Fakat aynı yıl içerisinde Maarif Meclisi ilga edildi ve yedi kişiden oluşan yeni bir meclis oluşturuldu. Yeni azalar ise başbakan (Resü'l-Vüzerâ) tarafından görevlendirilecek olan çeşitli devlet daireleri müdürleridir. Bu meclis 19 Kasım 1923 tarihinde şöyle şekillendi: Tarihî Eserler müdürü Rıza Tevfik (başkan), Ünas Kadmani, Mustafa Galayini, Muhammed Şureygi (Matbaa ve Resmî Gazete Müdürü), Said Müfti, Tahir Caka. Eylül 1923'te Tarihî Eserler Müdürlüğü, Maarif Müdüriyeti'nden ayrılarak müstakil bir kurum haline getirilerek başkabana bağlandı ve Rıza Tevfik'in Eğitim Meclisi üyeliği doğal olarak sona ermiş oldu.⁴³

Osmanlı Devleti'nde Maarif Nazırı olarak görev yapan Rıza Tevfik, oradaki tecrübelerini Maarif Müdürü olduğu dönemde Ürdün'e aktarmaya çalıştı. Tevfik, 1 Haziran 1925 tarihinde okullardaki öğretmen, müdür ve müfettişler, öğrencilere verilecek ödevler, cezalar ve resmî tatil günlerine dair çeşitli düzenlemeler yaptığı ilk nizamnameyi yayınladı. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin İbtidâî Mektepler Kanunu'nu Arapçaya tercüme ettirerek uygulamaya

42 Ali Muhafaza, *Tarihü'l-Ürdün el-Muâsır Ahdü'l-İmâra 1921-1946* (Amman: Merkezü'l-Kütübi'l-Ürdünî, 1989), 65.

43 Ali Muhafaza, *Tarihü'l-Ürdün el-Muâsır*, 149.

koydu. Bu uygulamayla İbtidâî Mektepleri (ilkokul) zorunlu hale getirilmiş ve devlet okullarında eğitimin ücretsiz olması sağlanmıştır.⁴⁴

Maarif Meclisi'nden bir kısım azanın kendi beldelerine geri dönmesi, bir kısmının da toplantılara devam etmemesi neticesinde 28 Temmuz 1926 senesinde bu meclis yürürlükten kaldırıldı.⁴⁵ İsmi bir kez daha değiştirilen meclis Eğitim Danışma Komisyonu (*Meclisü'l-Maarifi'l-İstişârî*) ismini aldı. Azaları ise şunlar oldu: Eğitim Müdürü (Müdürü'l-Maarif), Müdürü'l-Âsâr (Rıza Tevfik), Eğitim Müfettişi (Müfettişü'l-Maarif), Sağlık Müfettişi (Müfettişü's-Sıhha), Ziraat Müdürü (Müdürü'z-Zirâ'a) veya Ziraat Müdürünün yardımcılarında birisi, Bayındırlık Bakanlığı Uzman Yardımcısı (Muavinü'l-Fenniyyîn) ve Başkent Kadısı (el-Kadıyu's-Şer'î li'l-Âsime).⁴⁶ Bu da çok uzun ömürlü olmamış, 9 Kasım 1929 tarihinde yürürlükten kaldırılmış ve onun yerine *Lecnetü İhsâiyye* (İstatistik Kurumu) kurulmuştur.⁴⁷

Rıza Tevfik, Eğitim Meclisi haricinde Özel İlmi Komisyon (*Heyetü'l-İlmiyyetü'l-Hassa*) üyeliği de yapmıştır. Bununla alakalı olarak elimizde çok fazla bilgi yoktur. Ancak, *Şarku'l-Arabî* gazetesinde onun bu heyet namına hazırlık okulu imtihanları için Salt'a⁴⁸ gittiğine dair bir bilgi yer almaktadır.⁴⁹ Rıza Tevfik, Kızı Munise Hanım'a 26 Mayıs 1924 tarihinde yazdığı bir mektupta bu sınav ile alakalı olarak şunları zikretmektedir: "... saat beşte güneş doğmadan evvel kalkacağız ve ben erkence bir köye gidip mektep imtihanlarında bulunacağım."⁵⁰

44 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 66-67.

45 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 67.

46 Muhammed Salim Taravne, Hadi Ebdu'l-Fettah el-Muhasene, *İdaretü'l-Maarif İmâratü Şarki'l-Ürdün* (Amman: Daru'l-Künûzi'l-Marife, 2015), 12-13.

47 İfâf Muhammed el-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 68.

48 Ürdün'ün başkenti Amman'ın batısında yer alan Salt şehri Ürdün'de en fazla Osmanlı eserini barındıran şehirdir. Osmanlı döneminde Ürdün'deki idari merkez Salt idi ve burası Şam vilayetine bağlıydı. Salt'ta ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nda Şeria Muharebelerinde Salt bölgesinde İngilizlere karşı savaşıyan 4. Ordu'ya bağlı tamamı şehit olan 300 Türk askerinin mezarları bulunan bir Türk Şehitliği de mevcuttur.

49 Eş-Şarku'l-Arabî, 2 Haziran, 1924, 56: 2.

50 Rıza Tevfik, *Rıza Tevfik'ten Kızı Munise Hanım'a Mektuplar*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2015), 29.

Sağlık Müdürlüğü

Rıza Tevfik Bey Tarihî Eserler Müdürlüğü vazifesini yürütürken 7 Haziran 1924 tarihinde Sağlık (*Hıfzı's-Sıhha*) Müdürlüğü görevine getirildi.⁵¹ Bu iki görevi bir arada yürütürken Amman haricinde bazı bölgeleri ziyaret eder, buralardaki sıhhi durum ve tarih ile alakalı raporlar ve yazılar yazdı.⁵² Örneğin İrbid Medeniyeti (Hadaratü İrbid)⁵³ adlı makalesinde İrbid'in tarihî eserleri ve içtimai durumu yanında sıhhi yönünü de anlatır. Rıza Tevfik, bu görevi Ekim 1925 tarihine kadar sürdürdü ve görevini doktor Halim Ebu Rahme'ye devretti.⁵⁴

Adliye Nazırlığı

1914-1918 yılları arasında Arap milliyetçilik hareketine katılan Ali Rıza Rikâbî 3 Mayıs 1924 tarihinde üçüncü kez hükümeti kurmakla görevlendirildi. Şubat-Mart 1926 tarihinde Maan ile Vadi Musa şehirleri arasında yol yapmayı planlayan hükümete karşı, geçim kaynaklarını kaybetmekten endişelenen yerel halkın isyanı sonucu Vadi Musa Olayı patlak verdi. Halkın sakinleşmesi için hükümette bazı değişiklikler yapıldı ve 1 Nisan 1926'da Adalet Bakanı İbrahim Haşim Bey görevinden ayrılmak zorunda kaldı.⁵⁵

İbrahim Haşim Bey'in istifası sonrasında Adliye Nazırlığı görevini Rıza Tevfik Bey 23 Haziran 1926 tarihine kadar vekaleten sürdürdü. Daha sonra Rıza Tevfik yeni kurulan Hasan Halid Ebu'l-Hüda hükümetinde görev aldı. Adliye Nazırlığı görevi ile Rıza Tevfik ilk kez bakan olmuştu. 11-19 Ağustos 1928 tarihleri arasında Adalet Bakanı Hüsamettin Carullah Ürdün'de olmadığı için bu görevi çok kısa bir süreliğine tekrardan icra etti.⁵⁶

Rıza Tevfik, kızı Munise Hanım'a 20 Mayıs 1926 tarihinde yazdığı mektubunda bu görevinden şöyle bahseder: "Ben şimdilik Adliye Nazırı Vekaleti'ndeyim. Âsâr-ı Kadîme müdüriyetini de muhafaza ediyorum, fazla maaş alıyorum. Yakında tebeddülât olacak ve pek

51 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 9 Haziran, 1924, 57, 2.

52 Bahsedilen yazıların gazetelerde neşredilenlerini bulabildik, lakin zikredilen raporlara dair başka bir malumat bulamadık.

53 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 16 Haziran, 1924, 58: 2-3.

54 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 67.

55 Hayr, *es-Sicil et-Tarihu'l-Musavver*, 6.

56 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 69-70.

itibara mazhar olduğum için ümid ediyorum ki daha iyi bir mevki ihraz edeceğim.”⁵⁷

Hasan Halid Hükümetinde Tarihî Eserler Nazırlığı

Emir Abdullah 26 Haziran 1926'da Hasan Halid Ebu'l-Hüda'yı ikinci defa hükümeti kurmakla görevlendirdi. Yeni oluşturulan hükümette görev alanlar şunlardı: Hasan Halid Meclis Başkanı ve İçişleri Bakanı, Şeyh Hüsametdin Carullah Adliye Bakanı ve Başkadı (Kadi'l-Kudat), Arif Arif Genel Sekreter, Doktor Rıza Tevfik Tarihî Eserler Bakanı, Abdurrahman Garîb Bayındırlık Bakanı, Alen Kirkbride Maliye Müsteşarı. Rıza Tevfik'in bu hükümetteki görevi her ne kadar aynı olsa da görevini bakan düzeyinde icra etmekteydi. Bu görevinden 11 Eylül 1928 tarihinde istifa etmiştir.⁵⁸

Rıza Tevfik Hasan Halid kabinesinde görev yaparken onunla birlikte bir takım gazetelerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Örneğin Filistin'de çıkan *el-Karmil*⁵⁹ gazetesi sürekli Hasan Hâlid ve Rıza Tevfik aleyhinde yazılar yayınlıyor ve onları itham ediyordu. Gazete onların çıkarmış oldukları yasaların halkın aleyhine olduğunu dile getiriyor hatta daha ileri giderek Hasan Halid ve Rıza Tevfik'in bu toprakları terk etmelerini istiyordu.⁶⁰ İlginç olan şey ise *el-Karmil* her ne kadar Hasan Halid'i suçlasa da Rıza Tevfik'i Ürdün'e getiren Emir Abdullah'tı. Ancak gazete bu iki şahsın İngiliz yanlısı olduğuna ve İngilizler tarafından desteklendiğine inanmaktaydı.

Başka bir örnekte, içinde Rıza Tevfik'in de bulunduğu Hasan Halid hükümetinin çıkardığı yeni gümrük kanunu halkın, özellikle de tüccarların tepkisini çekti ve çeşitli gösteriler düzenlendi. Gazete

⁵⁷Tevfik, *Munise Hanıma Mektuplar*, 61.

⁵⁸Abdurrahman Ahmed Salim Müşakabe, *Hasan Hâlid Ebu'l-Hüda 1923-1931*(Yüksek Lisans Tezi, Âl-i Beyt Üniversitesi, 2011), 78.

⁵⁹Gazete Necib Nassâr tarafından Hayfa'da 1908 yılında kurulur. Siyasi, içtimai ve iktisadi bir gazetedir. Gazetenin ilk sayısının ne zaman çıktığı hakkında net bir bilgi vermek zor olsa da 15. sayısı 27 Mart 1909'da yayınlanmıştır. Gazete Birinci Dünya Savaşı döneminde yayın hayatına ara vermek zorunda kalmıştır. Necib Nassâr en eski Filistinli gazeteci olarak kabul edildiği için kendisine “Gazetecilerin Üstadı (Şeyhu's-Sahâfe)” lakabı verilmiştir. Cemal Paşa tarafından sürgün edilen Necib Nassâr Mısır'a gitmiş ve Filistin İngiliz Mandası himayesine girene kadar Kahire'de ikamet etmiştir. Hayfa'ya geri döndükten sonra 9 Şubat 1920 yılında tekrardan *el-Karmil* gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Bkz. Süleyman, *Târihi's-Sahâfeti'l-Filistiniyye*, 75-82.

⁶⁰*El-Karmil*, 12 Eylül, 1926, 1200: 5.

bu kanundan Emir'in haberi olmadığını fakat kanunun İngilizler tarafından da benimsendiğini iddia etti. Tartışılan bu gümrük kanunu halkın durumunu pek önemsemeyen Hasan Halid ve Rıza Tevfik tarafından yürürlüğe kondu. Halk ise Emir Abdullah'tan kanun ile ilgili olarak bir görüşme talep etti.⁶¹

El-Karmil gazetesinde çıkan bu haberler üzerine *İttihadü'l-Arabî* gazetesi "Vatanım Ürdün (Vatanî Ürdünî)" ismiyle bir yazı neşretti. Bu yazıda *el-Karmil* gazetesinin yukarıda bahsi geçen haberleri eleştiriliyordu. Buna cevaben *el-Karmil* gazetesinde yayınlanan yazıda *El-Karmil* gazetesi Ürdün'ü ve Ürdün'deki yöneticileri Filistin'e ihanet ettikleri gerekçesiyle ağır hakaretlerde bulunup konu ile alakalı belgeler yayınladı. Emir Abdullah 1922 yılında İngiltere'den döndükten sonra makamında Siyonist hareketin önde gelen şahısları ile bir görüşme yapmıştı. Bu şahıslardan Weizmann ve Sokolof, Emir'in temsilcisi Hayrullah Efendi ile ayrıca bir görüşme daha yapmış ve aralarında gizli bir ittifak sağlamıştı. Bu ittifak metnini yayınlayan *el-Karmil* artık Emir'e pek fazla güvenmediklerini beyan etmekteydi. Emir Abdullah'ın ve etrafındakilerin bilmiş oldukları bir hakikat vardır ki, o da Ürdün aslen Emir Faysal'ın hakimiyetindeki Suriye'nin bir parçası iken Fransızlar Suriye'ye egemen olunca İngilizlerin de buna mukabil Ürdün'ün bağımsızlığına karar vermiş olduğuydu. İngilizler bu mıntikanın idaresini ellerine alınca Emir Abdullah ile bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre Emir Abdullah'ın ve devlet görevlilerinin maaşını İngilizler ödeyecek fakat bölgeyi Emir Abdullah yönetecek ve açık-gizli, iyi-kötü bir dizi anlaşmaya Ürdün halkı adına imza atacaktı. Bu nedenledir ki gazete Emir, Hasan Halid veya Rıza Tevfik'ten hiçbirinin halkı temsil etmediğini ve halka ve bu topraklara yabancı olduklarını ifade etmiştir.⁶²

El-Karmil gazetesine göre, Hasan Halid'in, babası Şeyh Ebu'l-Hüda (es-Sayyâdî)⁶³ nasıl halkla Sultan İkinci Abdulhamid'in ara-

61 *El-Karmil*, 10 Teşrin-i Evvel, 1926, 1193. 3.

62 *El-Karmil*, 22 Âb, 1926, sayı 1197, 4.

63 1850 yılında Suriye'nin Halep şehrinde dünyaya gelmiştir. 1874 yılında Halep Nakibu'l-Eşraflığı'na getirilen Ebu'l-Hüda, daha sonra 1879 yılında Anadolu, 1885 yılında da Rumeli Kazaskerliği görevine getirilmiştir. II. Abdulhamid'e yakın olması hasebiyle bir kardeşi Abdurrezzak Efendi 1898 yılında Anadolu Kazaskerliği görevine getirilirken, diğer kardeşi ise Meclis-i Maarif Azalığı'na tayin edilir ve daha sonra da başka yakın akrabaları da önemli makamlara getirilir. Sultan II. Abdulhamid'in ininde itibarı giderek artan Ebu'l-Hüda insanların maruzatlarını padişaha ileten ve

sına girip onları birbirinden ayırdıysa, oğlu da aynısını yapmıştır.⁶⁴ Dolayısıyla halktan uzak olan birisinin hükümetin başında olması kabul edilemez bir durumdur. Gazetenin Rıza Tevfik hakkında yayınladığı bir başka haberde, eski Tarihî Eserler müdürü Rıza Tevfik Bey'in Emir Abdullah'ın müsteşarı olacağına dair dedikodular dolayıştığını bildirmekte ve Rıza Tevfik Bey'in, büyük şair, Arap isyanının sesi olarak bilinen Şeyh Fuad Hatib'in yerine bu göreve getirileceğini ifade etmektedir.

Hasan Halid hükümeti ile alakalı bir başka şaibeli husus da 1927 yılında Rotenberg Şirketi'ne imtiyaz hakkı verilmesiyle ilgiliydi. Daha önce de İngilizler bu meseleyi gündeme getirmiş, lakin başarılı olamamışlardır.⁶⁵ Ürdün'ün meşhur şairi Mustafa Vehbi Tell verilen bu imtiyaza karşı çıkmış, şirkete verilen arazilerin Emir'e ait olduğunu belirtmiş, halkı protesto gösterisi yapmaya davet etmişti ve ayrıca *el-Karmil* gazetesinde Rıza Tevfik'i bu meseleden dolayı hedef alan bir yazı kaleme almıştı.⁶⁶ Halbuki Rıza Tevfik, hükümetin bir azası olarak o anlaşmaya imza atan şahıslardan sadece birisidir.

Verilen bu imtiyazın neden tepki çektiğine gelince, Rotenberg şirketi 1921 yılında Yahudiler tarafından kurulan bir şirkettir. Şirket Ürdün'de Taberiye Gölü çevresinde yetmiş yıllığına elektrik üretme ve dağıtma ruhsatı elde etti ve buna binaen 6.000 dönümlük araziye istimlak yoluyla sahip oldu. Fakat halka göre şirketin bu araziye ihtiyacı yoktu ve Rotenberg şirketinin asıl amacı Yahudilerin bu topraklara göç etmelerini sağlamaktı. Halk daha sonra şirketin elektrik hatlarını kesip hükümete seçilmişlerden bir meclis oluşturulmasını ve bölge ile alakalı olarak yapılacak bütün anlaşmaların önce bu meclis tarafından kontrol edilmesini, uygun görülürse de

onun indinde söz sahibi olan nadir şahıslardan birisi olur. Kendisi Rufai olduğu için Rufailer ve Rufailik bu dönemde büyük önem kazanır. Ebu'l-Hüda kendi adamlarının Şam, Hama, Halep, Humus ve Basra gibi yerlerde önemli devlet makamlarına atanmalarını sağlar. Bu bölgelerde hem Abdulhamid'in siyasi olarak desteklenmesini sağlar hem de Şiiliğin yayılmasını Rufailikle engeller. Ayrıca Sultan II. Abdulhamid'in dinî konularda görüşlerine başvurduğu bir kişi olmasının yanında Arap beldelerindeki siyasi meselelerle alakalı aracılıklar yapmıştır. Bkz. Muharrem Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebu'l-Hüda es-Sayyadi," *Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, ed. Zekeriya Kurşun, Haydar Çoruh (İstanbul: Ordaf Yayınları, 2013), 60-69.

64 *El-Karmil*, 2 Haziran, 1928, 1290.

65 *El-Kâsım*, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 76-77.

66 *El-Karmil*, 24 Nisan, 1927, 1232: 3.

onaylanmasını talep etmişti. Aynı şekilde Kerak ve Aclun halkı da rahatsızlıklarını hükümete iletiler. Şirketin elektrik üretimini bahane ederek talep ettiği 6.000 dönümlük arazi istimlakı hükümet tarafından çok hızlı bir şekilde onaylandı. Nisan 1927 tarihinde İrbid halkı toplu gösteriler düzenledi ve hükümetin şirkete vermiş olduğu Emir'e ait araziye kendilerinin satın almak istediklerini bildirdi. Halkın en büyük endişesi Yahudilerin bu şirket bahanesi ile Ürdün'e yerleşmesiydi. Çünkü şirketin çalışanları ve mühendisleri Yahudi'ydi. Emir Abdullah ortaya çıkan huzursuzlukları yatıştırmaları için hükümetten Rıza Tevfik ve Arif Arif'i halkla görüşmek ve onları yatıştırmak üzere gönderdi. Onlar da İrbid'e gidip halkın şikayetlerini dinlediler.⁶⁷

Bu mesele üzerine Meclis'te birçok tartışma yaşandı. Hatta bazı meclis üyelerinin şirketten rüşvet aldığına dair iddialar ortaya atıldı. *Filistin* gazetesi, Ürdün hükümetinden yetkililerin Yafa'ya geldiğini, Ürdün elektriğinin üretimi ile alakalı olarak Rotenberg şirketi ile bir anlaşma imzaladıklarını, bu anlaşmaya göre de şirkete 6.000 dönümlük arazinin hibe edildiğini ve çeşitli imtiyaz hakları verildiğini ifade etti. Ürdün hükümetinden genel sekreter Arif Arif'in imza atmış olduğu bu anlaşmanın bir nüshasının kendilerinde olduğunu belirten gazete, hükümetin bu anlaşmayı ve verilen imtiyaz hakkını inkar ettiğini söylemekteydi.⁶⁸

Dîvânü'l-Emir Mütercimliği

1923 yılında Ürdün'e geldiğinde Rıza Tevfik'e tevdi edilen ilk resmî görev Dîvânü'l-Emir Mütercimliği'ydi. Rıza Tevfik, Tarihî Eserler Müdürlüğü görevinden 1928'de emekli olmak ümidiyle ayrılarak Amerika'ya gitti. 1929 yılında Amerika'dan Ürdün'e döndüğünde Dîvânü'l-Emir Mütercimliği görevini ikinci kez üstlendi.⁶⁹ *El-Ürdün* gazetesi,⁷⁰ Rıza Tevfik'in Emir Abdullah tarafından Ocak 1930'da Dîvânü'l-Emir mütercimi olarak görevlendirildiğini bildirmişti. Bu görev için ona verilen maaş 25 cüneyhti. Ona bu görevi

67 Abdurrahman Ahmed Salim el-Müşâgabe, *Hasan Hâlid Ebu'l-Hüda 1923-1931* (Yüksek Lisans Tezi, Âl-i Beyt Üniversitesi, 2011), 238-239.

68 *Filistin*, 8 Âzâr, 1927, 3-955: 4.

69 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, s. 83.

70 Haftalık, edebî ve siyasi bir gazete olup Amman'da yayınlanmıştır. Sahibi Halil Nasr'dır. Haziran 1928 yılında yayın hayatına başlayan gazete 1949 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Bkz. Şükri Cibbîn Haccî, *El-Edeb fi's-Sahafetü'l-Ürdün fi Ahdî'l-İmara 1921-1946* (Amman: 2002), 44.

ve maaşı maddi sıkıntı çekmemesi için Emir tahsis etmişti. Çünkü Rıza Tevfik, Tarihî Eserler Müdürlüğü'nden sonra uzun bir dönem yurtdışında kalmış ve herhangi bir geliri olmamıştı. Rıza Tevfik, kızına yazdığı mektubunda bu mesele ile alakalı olarak şunları söylemektedir: “Biz tekaütlük istemiştik. Yirmi beş İngiliz lirası maaş ile Emir beni maiyetine aldı. Bakalım buralardan ne vakit ve nasıl kurtulacağız.”⁷¹ Başka bir mektubunda ise hiç iş yapmadığı halde kendisine maaş verildiğini ifade etmektedir.⁷² *El-Ürdün* gazetesi de aynı gerekçelerle Emir'in gereksiz yere Rıza Tevfik'e görev verip, hiçbir iş yapmadığı halde ona maaş bağlamasını eleştirmiştir.⁷³

Anlaşılan Rıza Tevfik, Ağustos 1930 tarihine kadar bu görevi sürdürmüş ve sonra da Emir Abdullah tarafından Ürdün'deki hizmetlerine karşılık emekli maaşı bağlanmıştır.⁷⁴ Fakat Rıza Tevfik'in ifadelerine bakarsak, kendisi emekliye ayrılırken İngilizlerle muhatap olmuş ve emekliliğini vermemek için kendisine birçok engel çıkarmışlardır.⁷⁵ Başka bir kaynakta ise kendisinin Ürdün hükümetinden emekli maaşı talep ettiğini ancak bu talebinin uygun görülmediği ifade edilmektedir. Daha sonra İngiliz manda yönetimi valisi Albay Cooks'un araya girmesi üzerine kendisine Emir Abdullah'ın tercümanlığı ve teşrifatçılığı görevi verilmiş, bu görevde bir müddet kaldıktan sonra emekliye ayrılmıştır.⁷⁶

Daha sonra Lübnan-Cünye'ye yerleşen Rıza Tevfik orada yaşadı, ancak Ürdün ile olan irtibatını koparmadı. Örneğin 1931 yılında Ürdün'den İslam Kongresi'ne dahil oldu, 5 Aralık 1934 senesinde Emir Abdullah'ın oğlu Emir Talal'ın düğününe katıldı.⁷⁷

Kudüs İslam Kongresi'nde

Kudüs'te 1 Kasım 1928 tarihinde yapılan ilk kongre yerel ve dar bir çerçevede gerçekleşmiştir. İkinci kongre ise geniş kapsamlı olduğu için birinciden daha farklı olmuştur. 15 Ağustos 1929 yılında Yahudiler, Mescid-i Aksa'nın Burak Kapısı'nı Arapların elinden almak için Mescid çevresinde gösteri düzenlediler. Bunun üzerine

⁷¹ Tevfik, *Munise Hanım'a Mektuplar*, 90.

⁷² Tevfik, *Munise Hanım'a Mektuplar*, 94.

⁷³ *El-Ürdün*, 11 Kanun-i Sani, 1930, 327: 1.

⁷⁴ El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 84.

⁷⁵ Tevfik, *Munise Hanım'a Mektuplar*, 82.

⁷⁶ Noyan, *Milli Mücadele'de Yüzellikler*, 51.

⁷⁷ El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 84.

Araplar, Yahudilere etkilerini artırmalarında yardım eden İngiliz mandasına karşı direnmeye çalıştılar. Lakin durum tehlikeli bir hal almaya başlayınca Kudüs İslam Meclisi Reisi el-Hac Emin Hüseyini, Abdulaziz Sealibi⁷⁸ ile beraber bu meseleye İslam dünyasının dik-katini çekecek bir kongre tertip ettiler.⁷⁹ Tertip edilen bu kongre 7 Aralık 1931 tarihinde başladı ve 17 Aralık 1931 tarihinde sona erdi.

Kongreye katılan ülkeler arasında Türkiye'nin de ismi geçmesine rağmen Türkiye'den herhangi bir kişi bu kongreye gönderilmedi ve bu nedenle Türkiye'nin Filistin büyükelçisi kongreyi tertip edenlerden Türkiye'nin isminin listeden çıkartmalarını istedi.⁸⁰ Ayrıca Türkiye bu kongre ile herhangi bir irtibatının olmadığını teyit etmek için Türkiye'nin Londra sefiri İngiltere Hükümeti'ne bilgi verdi. Türkiye'nin de bu kongreye karşı olduğunu ve kongrenin hedefinin aslında son Osmanlı halifesi Abdulmecid'in tekrar halife seçilmesi olduğunu ifade edildi.⁸¹

Kongre sekiz komisyondan oluşmaktaydı: Anayasa (Düstûr), Propaganda ve Yayın (De'âyâ ve Neşr), Kültür ve Mescid-i Aksa Üniversitesi (Sekâfe ve Câmîatü'l-Mescidü'l-Aksa), Hicaz Demir-

78Tunuslu siyaset ve din adamı olan Abdulaziz es-Seâlibî 5 Eylül 1876 yılında Tunus'ta dünyaya geldi. Dedesi Abdurrahman es-Seâlibî aslen Cezayirli olup Fransızların Cezayir'i işgaline karşı mücadele etmiş daha sonra da Tunus'a göç etmiştir. Başta Tunus olmak üzere bütün Arap beldelerinin Batılıların işgalinden kurtulması için mücadele etmiştir. Gazetelerde istiklal ve hürriyet ile alakalı yazılar yazmış ve insanları manda yönetimlerine karşı direnişe davet etmiştir. "İslami Vatan Partisi"ni (Hizbü'l-Vatani'l İslâmî) kuran Seâlibî, Arap alemini özgürlük için topluca kıyama çağırmıştır.

Birinci Dünya Harbi'nden sonra Tunus'un bağımsızlığı için barış görüşmelerine katılmak üzere Paris'e gitmiştir. Orada Said Zağlul ve Emir Faysal ile çeşitli görüşmeler yapar ve onlarla beraber Arap beldelerinin istiklali için uğraş vermiştir. Fransız yönetimi onu tutuklayıp Tunus'a iade etmiştir. Tunus'ta sekiz ay hapis yattıktan sonra hapisten çıktığı gün Tunus'ta insanlar sokaklara dökülerek onun özgürlüğünü kutlamıştır. Fransızların baskıları sonucu 1923 yılında Tunus'tan ayrılıp Kudüs'e gelmiştir. Burada Kudüs'ün İngiliz işgalinden kurtulması için mücadele etmiştir. 1937 yılında tekrar Tunus'a dönen es-Seâlibî, 1944 yılında Tunus'ta vefat etmiştir.

79El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 85. Bu kongreye İslam dünyasının çeşitli yerlerinden siyasi, kültürel ve askerî alanda önde gelen şahıslar davet edilir ve 22 İslam devletinden toplam 141 aza katılır. Bu azaların 50 tanesi Filistin'den 39 tanesi Şarku'l-Ürdün'den ve 52 tanesi de diğer İslam ülkelerindendir. Bunların haricinde kongreye katılan başka kişiler de vardır.

80 *Filistin*, 11 Kanun-i Evvel, 1931, 1891-224: 3.

81 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 87.

yolları (Sikketü'l-Hadidiyyeti'l-Hicâziyye), Mukaddes Mekanlar ve Burak-ı Şerif (Emâkinü'l-Mukaddese ve Buraku'ş-Şerif), Davet ve İrşad (Da've ve İrşâd), Öneriler (Mukterehât). Rıza Tevfik, Dava, İrşad ve Propaganda ve Neşir komisyonuna üye olarak seçildi ve daha sonra da "Davet ve İrşad" komisyonu başkanı Reşid Rıza'nın yardımcılığına getirildi.⁸²

Kongreye Ürdün'den katılan ancak resmî bir aza olmayan Rıza Tevfik kongrenin beşinci oturumunda söz aldı. Kendisinin iyi bir Arapça eğitimi almış olmasına rağmen yapılan konuşmaların normal Arapça ile olmaması nedeni ile kongrede konuşulanlardan pek bir şey anlamadığını söyledi. Hatta ona göre Hindistan'dan gelen heyetin Arapça bilgileri kendisininkinden çok daha iyi olmasına rağmen onlar da bir şey anlamamışlardı. Bu nedenle kongre bildirilerinin ve raporlarının başka dillere çevrilmesini teklif etmişti. Ayrıca diğer delegeler tarafından dile getirilen üniversite, yüksek öğretim ve Arapça meselesi üzerinde de durmuş kurulmak istenen üniversitede Arapça eğitimin şart olduğunu ve eğitimin hem Arap olanları hem de Arap olmayanları kapsaması gerektiğini ifade ederek, Arapça haricinde diğer dillerin de öğretilmesi gerektiğinin altını çizmişti.⁸³

Konferansın yedinci oturumunda da söz alan Rıza Tevfik, Mustafa Sabri Efendi'den bahsetmişti. Onu unutulmaması gereken bir mücahit olarak tasvir edip şu an Yunanistan'da hapiste olduğunu, özgürlüğüne kavuşması için bir şeyler yapılması gerektiğini söylemişti. Oturum başkanı ise konu ile alakalı olarak oradaki konsolos aracılığıyla gerekli resmî başvuruları yaptıklarını fakat Yunan hükümeti tarafından çıkışının yasaklandığını ve buna rağmen çabalarının devam ettiğini ifade etmişti.⁸⁴

Sekizinci oturumda Kudüs'ün kongrenin ana gündem maddesi olması gerektiği yolunda bir fikir beyan edilince Rıza Tevfik de bu fikri tasvip ettiğini bildirdi. Daha sonra kongreye katılan bazı delegeler arasında çeşitli tartışmalar cereyan edince böyle bir kongreye milliyetçiliğin karıştırılmaması gerektiğine dair bir uyarıda bulunarak kongrenin önemini anlatan bir konuşma yaptı.⁸⁵

82 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 87-88.

83 *Filistin*, 10 Kanun-ı Evvel, 1931, 1890-223.

84 *Filistin*, 11 Kanun-i Evvel, 1931, sayı 1891-224, 6.

85 *Filistin*, 11 Kanun-i Evvel, 1931, 1891-224: 7.

Rıza Tevfik ayrıca, edebî ve ilmî mevzuları içeren yeni bir ıstılahlar sözlüğü oluşturulmasının büyük önem arz ettiğini ve bu konuda çalışmalar yapılması gerektiğini ifade etti.⁸⁶

RIZA TEVFİK'İN ÜRDÜN'DEKİ KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

Rıza Tevfik, Ürdün'de bulunduğu dönem boyunca Ürdün ve Filistin'de birçok toplantıya katılmış ve konferanslar vermiştir. Konferanslar haricinde edebî faaliyetlerini de sürdürmüş ve kaleme aldığı çeşitli makale ve şiirlerden bazıları Ürdün gazetelerinde neşredilmiştir.

Ürdün ve Filistin'de Verdiği Konferanslar

Amman'da 21 Mayıs 1924'te düzenlenen bir törende Seyyid Abdulaziz Se'alibi Arapların mevcut durumları ve Arap isyanı hakkındaki bir konuşmasında Doğu-Batı karşılaştırması yaptı. Törendeki konuşmacılardan biri olan Rıza Tevfik, XIX. asrın temel umdelerini oluşturan tabii ilimlerin Müslümanların en büyük eksiği olduğunu ve Müslümanların ilerleme yolunda bazı yeniliklere açık olmaları gerektiğini söyledi. Ona göre bu yolda ümmetin yükselmesini sağlayacak olan miras geçmişte zaten mevcuttu. Ayrıca Rıza Tevfik, Arap dünyasında yaşadığı için memnun olduğunu ifade ederek burada da en büyük eksiğin Se'alibi gibi davetçilerin azlığı olduğuna dikkat çekti.⁸⁷

Amman Hazırlık Okulu'nun yıllık açılış töreninde 24 Haziran 1925 tarihinde İngilizce bir konuşma veren Rıza Tevfik Şark ve Garb medeniyetleri arasındaki münasebetten bahsederek Arap medeniyetinin tekrardan nasıl diriltilebileceğini anlattı.⁸⁸ Ürdün'deki kültürel faaliyetleri yakından takip ettiği anlaşılan Rıza Tevfik meşhur Arap şair Şeyh Abdu'l-Muhsin Kazımı ile alakalı olarak Amman Belediyesi tarafından 12-13 Aralık 1926 tarihlerinde düzenlenen faaliyette bir konuşma yapmıştı.⁸⁹ 14 Şubat 1927 tarihinde Kudüs'te *Cemiyetü's-Şübbâni'l-Mesîhiyyîn*'nde (Hristiyan Gençler Cemiyeti) "eş-Şî'rü'l-Câhilî ve'l-Esbâb elletî Da'at ilâ Neşetihî ve Tatvîrihî"

⁸⁶ El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 110.

⁸⁷ *Eş-Şarku'l-Arabî*, 26 Ayâr, 1924, 55: 3.

⁸⁸ El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 117.

⁸⁹ *El-Karmil*, 16 Kânûn-i Evvel, 1926.

(Cahiliye Şiirinin Doğuşu ve Gelişiminin Sebepleri) ismiyle bir konferans verdi ve bazı büyük Arap şairlerini ele aldı.⁹⁰

12 Aralık 1930'da Arap İsyanı'nı ve Şerif Hüseyin'i takdir ve kutlama töreni düzenlendi. Rıza Tevfik bu törende Türkçe olarak bir konuşma yaptı ve konuşması Muhammed İzzet Derveze tarafından Arapçaya tercüme edildi. Konuşmasında Arapların Türklerin nazarındaki durumundan bahsetti. Buna göre Türklerin bir kısmı Arapları sever (bu gruba kendisi de dahildir), Turancılık fikrini benimseyen diğer bir grup ise Arapları pek sevmezler. Ayrıca Tevfik bu konuşmasında Türkler arasında kavmiyet fikrinin nasıl ortaya çıktığından da bahsetti.⁹¹

Rıza Tevfik, Hristiyan Gençler Cemiyeti'nde Kudüs'te 1 Mayıs 1928 tarihinde "Hayatın Felsefesi" ismiyle başka bir konferans daha verdi. Rıza Tevfik'in Türkçe olarak verdiği konuşma Arapçaya tercüme edilmiştir.⁹² Konferans çok beğenildiği için *eş-Şebîbü'l-Beytüllahmiyye Kulübü*'nde (Beytüllahm Gençlik Kulübü) de aynı konferansı tekrar vermesi istenir.⁹³

Konferanslarının beğenilmesi üzerine Rıza Tevfik 15 Mayıs 1928 tarihinde yine Kudüs'te ve Hristiyan Gençler Cemiyeti ve Beytüllahm Gençlik Kulübü'nde birer konferans daha vermiştir. Türkçe verilen "İyimserlik ve Kötümserlik Felsefesi" başlıklı konferans yoğun ilgi görmüştür.⁹⁴ Rıza Tevfik'in bu konferansta yapmış olduğu konuşma metni daha sonra Muhammed Şureygi tarafından Arapçaya çevrilerek *Et-Tefâuliyye ve't-Teşâumiyye fi'l-Hayat ve's-Şi'r* (Hayat ve Şiirde İyimserlik ve Kötümserlik) ismiyle 1929 yılında Amman'da basılmış, *el-Ürdün* gazetesi de okuyucularına hediye olarak dağıtmıştır.⁹⁵ Rıza Tevfik daha sonra, Amerika'dan döndükten sonra Kudüs'te Hristiyan Gençler Cemiyeti'nde "İlmin Mucizesi Amerikan Medeniyeti" isimli bir konferans daha vermiştir.⁹⁶

Rıza Tevfik, bu konferanslarla beraber büyük beğeni kazandı. Bu beğeniler Ürdün ve Filistin ile sınırlı kalmamıştır. Irak hükümeti, Ürdün Sağlık müdürü Rıza Tevfik'i Âl-Beyt Üniversitesi'nde felsefe

90 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 125.

91 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 117.

92 *El-Camiatü'l-Arabiyye*, 7 Mayıs, 1928, 3.

93 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 115.

94 *Filistin*, 15 Ayar, 1923, 5.

95 Rıza Tevfik, *et-Tefâuliyye ve et-Teşâumiyye fi'l-Hayat ve's-Şi'r* (Amman: 1929).

96 *Filistin*, 27 Mayıs, 1930.

hocası olarak görev yapmak üzere Irak'a davet etmiş, fakat⁹⁷ Rıza Tevfik bu teklifi geri çevirmiştir.

Ürdün'de Kaleme Aldığı Şiirler

Rıza Tevfik, Ürdün'e geldiğinde bir şeyler yazma konusunda boş durmamış, makale yazmak ve konferans vermenin yanı sıra diğer edebî çalışmalarını sürdürmüş ve şiirler yazmıştır. Bu şiirlerinde en belirgin nitelik vatan hasreti ve gurbet duygusunun ön planda oluşudur. Bunun yanında Tevfik, Amman'da kendisi gibi Yüzellilikler'den olan Refik Halid ile sürekli mektuplaşmıştır. Refik Halid, kendisinden *Doğru Yol*⁹⁸ ve *Vahdet*⁹⁹ gazeteleri için yazı ve şiirler istemiş, mektuplardan anladığımız kadarıyla, Rıza Tevfik bu isteği geri çevirmeyerek çeşitli şiir ve yazılar göndermiştir.¹⁰⁰ "Müddunu Sâmite" (İssız İllerde)¹⁰¹ adlı şiiri hece vezni ile yazmış ve burada kendisi talihten, hayattan şikayet etmektedir. Duyduğu keder nedeniyle kendinden geçtiğini ve bu sebeple teselliye meyhanelerde aradığını söyleyen şair yalnızlıktan şikayetçidir. Bu yaban ellerde kendisine bir dost, aşına bir yüz dahi bulamamıştır.¹⁰² "Teâlî... İkeribî minnî Ekser (Gel... Daha Yakın Gel)"¹⁰³ adlı şiirini 14 Ocak 1926 yılında Amman'da yazmıştır. Karısı Nazlı Hanım için kaleme aldığı bu şiirinde yaşadığı özlemi dile getirmektedir. "Hayatın ta-

97 *Filistin*, 12 Temmuz, 1924, 39-697: 1.

98 1922 yılından itibaren Refik Halid ve iki arkadaşı tarafından haftada iki defa olmak üzere Halep'te çıkarılan siyasi bir gazetedir. Yayınlanmış olduğu dönemde Türkiye'ye girmesi yasak olduğu için Türkiye'deki kütüphanelerde koleksiyonu yoktur. Rıza Tevfik'in terekesinden ise sadece bir sayı çıkmıştır. Bkz: Refik Halid, *Aziz Feylesofum: Refik Halid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar*, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 15.

99 1928 yılında Suriye'de yayınlanmaya başlayan *Vahdet* gazetesinin sahibi Nuri Genç'tir ve edebî müdürlüğünü ise Refik Halid yapmıştır. Bu gazetesinin Türkiye'ye girmesi yasaklanmıştır.

100 Halid, *Rıza Tevfik'e Mektuplar*, 20, 22, 48, 49.

101 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 111-113.

102 İfâf Muhammed el-Kâsım "İssız Ellerde" adlı şiirin Ürdün'de yazıldığını söyler ve şiirin Arapça metnini yayınlar. Ancak Abdullah Uçman'ın verdiği bilgiye göre şiir 18 Aralık 1913 tarihinde Bebek'te yazılmıştır. Kanaatimizce İfâf Muhammed "İssız Ellerde" şiirinin Arapça çevirisini dikkate alarak böyle bir bilgi vermiştir. Bkz. Abdullah Uçman, *Serâb-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), 47.

103 El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 123-124.

hammül edilemez hale gelen eziyetlerinden, sevgilisinin sohbetleriyle teselli bulmaya çalışır.”¹⁰⁴

Rıza Tevfik, “Kadriyye” başlıklı şiirini Emir Abdullah’a ithaf etmiştir.¹⁰⁵ Şiirin ilk kısmında uzun zamandan beri ayrı kaldığı İstanbul’un güzelliklerinden bahsetmektedir. Bir tür tövbe cümleleri ile hayatını kısaca anlatarak yaptığı hataları zikreder ve bu hatalardan kendisini temize çıkarmaya çalışır. Gurbet hayatının pek de kötü olmadığını ve gurbette dünyanın faniliğini daha iyi anladığını ifade eder.¹⁰⁶ Rıza Tevfik, kendisinden şiir isteyen Refik Halid’e yayınlaması için bu şiiri gönderir. Refik Halid bu şiiri yayınlacağını ancak şiirin dört mısrasının siyasi bir nitelik arz etmesi nedeni ile çıkarılmasının daha uygun olduğunu ifade eder.¹⁰⁷

Rıza Tevfik’in, Emir Abdullah için kaleme aldığı şiirlerden birisi de “Min Dâri Kavmin ilâ Uhrâ”dır (Bir Kavmin Beldesinden Diğer Bir Kavmin Beldesine).¹⁰⁸ Emir Abdullah bu şiiri bizzat kendisi Arapçaya çevirmiştir.¹⁰⁹ Emir’e takdim ettiği diğer bir şiir de “Kaside-i Tehniyye”dir. Şiirin ilk bölümünde hasret ateşinden ve gamdan bahseder ve sonraki kısımlarında dünya dertlerini, savaşımlardan doğan sıkıntıları anlatmaktadır. Bazen ümide kapıldığını ve bazen de keder bulutlarının üzerine çöktüğünü söylemektedir.¹¹⁰

“Mûnîs Bir Çehrenin Hayâlî” adlı şiir de Amman’da kaleme alınan şiirleri arasındadır ve bir sevgilinin hayalinden bahsederek hatırdaki kalan özelliklerini tasvir etmektedir.¹¹¹ “İzgilere” şiiri de Amman’da yazılmıştır. Şiirde Rıza Tevfik, doğduğu topraklardan uzakta yaşadığını söylemektedir. O topraklar ki “atalar yurdu”dur ve geçmişine dair birçok izi içinde barındırmaktadır.¹¹² Rıza

104Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik’in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 232.

105El-Kâsım, *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik*, 123-124.

106Abdullah Uçman’ın vermiş olduğu malumata göre ise bu şiir Cünye’de 1351 senesinde kaleme alınmıştır. Bkz. Uçman, *Serâb-ı Ömrüm*, 139.

107Halid, *Rıza Tevfik’e Mektuplar*, 106. Refik Halid’in şiirden çıkarmak istediği dört mısra şöyledir: “Öterken daima gam-hânenin sakfında bir baykuş/ Ne hoş vâreste kaldın bûm-ı meşumun figanından/Uzak düştünse mesud ol, o işretgâh-ı virânın/Sefâhet dem-keşânından, sefâlet gâm-çeşânından”

108Emir Abdullah, *el-Âsârü’l-Kâmile li-Melik Abdullah bin el-Hüseyn* (Daru’l-Müttehida li’n-Neşr), 542.

109Cibbîn Haccî, *El-Edeb fi’s-Sahafeti’l-Ürdün*, 266-267.

110Uçman, *Serâb-ı Ömrüm*, 140-144.

111Uçman, *Serâb-ı Ömrüm*, 49-50.

112Uçman, *Serâb-ı Ömrüm*, 23-26.

Tevfik'in gurbet konusunu ele aldığı bir diğer şiiri de "Bir An-ı Me'yûsiyyet"tir (Bir Ümitsizlik Anı). Amman'da kaleme alınan şiir şairin umutsuzluk duygularını dile getirir.¹¹³ Yine Amman'da kaleme aldığı "Eneiyet-i Aşk" (Aşkın Bencilliği) adlı şiirinde ise Rıza Tevfik sadistçe bir duygu içindedir, sevdiği kadını ağlatmak ve bunun zevkini çıkarmak ister. Bunu intikam almak için değil kendini tatmin etmek için yapmıştır.¹¹⁴

Ürdün'ün Tarihî Eserleri ve Medeniyeti Hakkında Yazmış Olduğu Makaleler

Rıza Tevfik, Tarihî Eserler Müdürü olduktan sonra başta İrbid olmak üzere çeşitli yerleri ziyaret etmiş, buralarla alakalı raporlar ve makaleler yazmıştır. Örneğin İrbid'e gittikten sonra şehrin tarihî eserlerini, sıhhi yönünü ve okullarını inceleyip "Hadâratü İrbid" (İrbid Medeniyeti) ismiyle bir makale kaleme almış ve İrbid'in mamur ve tertipli bir belde olduğunu anlatmıştır.¹¹⁵

Caddelerin temizliği ve düzeni insanların eğitim seviyesi ve eğitim-öğretime verdikleri önem Rıza Tevfik'i çok şaşırtmıştır. Bu makalede ayrıca Amman'dan da bahsetmiştir. Amman'ın kendisi için ikinci bir vatan olduğunu Emir Abdullah'ın burasını mamur hale getirmek için üç yıldır çabaladığını söylemekte ve eğitim ve sıhhatin gelecek nesillerin yetişmesi için öneminden bahsetmektedir.

Rıza Tevfik, daha sonra "Âsârü Şarki'l-Ürdün" (Ürdün'ün Tarihî Eserleri)¹¹⁶ adlı makaleyi kaleme almıştır. Bu makaleyi Muhammed Şureygi Arapçaya tercüme etmiştir. Mütercim bir takdim yazısı yazıp feylesof Rıza Tevfik'in Ürdün'ün tarihî eserlerine dair yazısını okurlarına sunduklarını ve konu ile ilgili diğer yazılarının da yayınlanacağını belirtmiştir. Rıza Tevfik, aynı başlıkla iki makale daha kaleme almıştır. Bunlardan ilki "Hel fi't-Tulûl li-Sâilin Red-di" ([Tarihî Eserler] "Bize Ne Söyler?"),¹¹⁷ ikincisi ise "El-Âsar ve Tarihü'l-Hadara"dır (Medeniyet Tarihî ve Tarihî Eserler).

113 Uçman, *Serâb-ı Ömrüm*, 3.

114 Uçman, *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerine Bir Araştırma*, 260.

115 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 16 Haziran, 1924, 58: 2-3.

116 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 25 Mayıs, 1925, 105: 1-2.

117 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 15 Haziran, 1925, 107: 1-2-3. Rıza Tevfik, Lübnan'da Baalbek Oteli'nde "Asar-ı atikanın tarih-i ıslaha yarar en sağlam vesaik olduğuna dair" bir konferans verir. Kanaatimizce orada vermiş olduğu konfe-

Muhammed Şureygi tarafından Arapçaya çevrilen birinci yazısında Rıza Tevfik, insanoğlunun ve medeniyetin nasıl ilerlediğinden kısaca bahsettikten sonra, tarihî eserlerin medeniyetin ilerlemedeki etkilerine değinmektedir. Ona göre bu eserler sonradan gelen insanlar için bir ibret niteliğindedir. İnsanlar bu eserlerle faniliği öğrendikleri gibi dünyada iyi bir şey yapınca kıyamete kadar diğer insanların da bundan faydalanabileceğini görürler. Bunlar insanoğlunun tekamülünün en iyi göstergesidir.

“El-Âsâr ve Tarihu'l-Hadâra” (Tarihî Eserler ve Medeniyet Tarihi)¹¹⁸ isimli yazısı ise aynı konuda olup yine Muhammed Şureygi tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Bu yazısında Tevfik tarihî eserler sayesinde tarihî hakikatlere ulaşabildiğimizi ve yine onlar sayesinde elimizdeki bilgilerin doğruluğunu teyid edebildiğimizi söylemektedir. Bu nedenle Ürdün'de var olan tarihî eserlerin kıymetini bilmek ve onlara gerekli ihtimamı göstermek gerekmektedir.

Arap Toplumunda Nüfus Meselesi

Rıza Tevfik'in yazmış olduğu yazı dizilerinden birisi de “Kaziyyetü'n-Nüfûs el-Müctemeu'l-Arabî”dir (Arap Toplumunda Nüfus Meselesi) ve yirmi dört makaleden oluşmaktadır. Yazıların tamamını Muhammed eş-Şureygî Arapçaya çevirmiştir. Bu yazı dizisinin ilk on sayısında¹¹⁹ Arapların uyanışının, ilerleme ve kalkınmalarının koşullarını anlatmaktadır. Bunlardan ilki nüfus meselesidir. Nitelikli bir nüfusa sahip olmak bu anlamda büyük bir önem arz etmektedir. Bu nedenle nüfusun başlıca özellikleri insanların olması, medeniyeti yeniden inşa edecek kudrette olup onu omuzlayacak nitelikte olmaları ve kendi beldelerindeki kaynaklardan faydalanmayı bilmeleridir. Bu yazı dizisinde ayrıca nüfusu etkileyen olumlu, olumsuz, siyasi, sosyal ve coğrafi faktörleri de tarihsel örnekler göstererek incelemektedir.

ransın konusu bu makalenin konusu ile aynıdır. Bkz. Başikoğlu, “Babam Rıza Tevfik,” 54.

118 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 15 Eylül, 1925, 113: 2-3-4.

119 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 28 Temmuz, 1924, 63: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 4 Ağustos, 1924, 64: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 11 Ağustos, 1924, 65: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 11 Eylül, 1924, 68: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 22 Eylül, 1924, 71: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 29 Eylül, 1924, 72, 1-2; *Eş-Şarku'l-Arabî*, 6 Teşrin-i Evvel, 1924, 73: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 13 Teşrin-i Evvel, 1924, 74: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 27 Teşrin-i Evvel, 1924, 76: 1-2.

Muhammed Şureygi birinci makalenin başında mütercim yazı dizisine dair bir tanıtım yazısı yazıp Rıza Tevfik'i tanıtır ve onu Osmanlı veziri, alim, şair, feylesof olarak tavsif eder.¹²⁰ Rıza Tevfik ise yazının girişinde kendisinden ve Amman'a gelişinden bahseder. Yaklaşık olarak bir yıldır Amman'da yaşamaktadır ve Arapların sonsuz izzet ve ikramı ile karşılaşmıştır. Araplar kerem sahibi ve misafirperverdirler. Onların dünya medeniyetine büyük katkısı olmuştur. Yazısının devamında Arapların vasıflarından, tarihte yapmış olduklarından bahseder.

“Kazıyyetü'n-Nüfûs el-Müctemeu'l-Arabî-Terbiyyetü'l-Etfâl Vâcibu'l-Ümmeti'l-Arabiyye” (Arap Toplumunda Nüfus Meselesi: Çocukların Terbiyesi Arap Ümmetinin Bir Görevidir)¹²¹ başlıklı on birinci makede Tevfik, çocukların terbiyesinden bahseder. Araplar gelecekte iyi bir nesil yetiştirmek istiyorlarsa çocuklarına iyi bir terbiye vermek zorundadırlar. Bu bakımdan dikkat etmeleri gereken diğer bir konu ise sıhhat ve eğitimidir.

“Kazıyyetü'n-Nüfûs el-Müctemeu'l-Arabî-el-Muhâcera” (Arap Toplumunda Nüfus Meselesi: Göç)¹²² başlıklı 12-17. makalelerde dünya tarihinde yaşanmış büyük göçler ve bunların insanlık tarihine tesirlerinden bahsedilmektedir. “Kazıyyetü'n-Nüfûs el-Müctemeu'l-Arabî-es-Sıhhatu'l-Âmme” (Arap Toplumunda Nüfus Meselesi: Halk Sağlığı),¹²³ “Kazıyyetü'n-Nüfûs el-Müctemeu'l-Arabî-et-Terbiyyetü'l-Cismiyye ve'r-Riyadiyyetü'l-Bedeniyye” (Arap Toplumunda Nüfus Meselesi: Vücut Terbiyesi ve Beden Eğitimi)¹²⁴ başlıklı 18-19. makalelerde sağlık, beden terbiyesi ve bunların nüfusun artmasına veya eksilmesine katkılarını anlatmaktadır.

İki bölümden oluşan “Kazıyyetü'n-Nüfûs el-Müctemeu'l-Arabî-el-İhsâ” (Arap Toplumunda Nüfus Meselesi: İstatistik)¹²⁵ adlı makalelerde ise nüfus sayımının öneminden bahsedilir. Çünkü nüfus sayımı sonucunda eğer nüfus belli bir oranda azalmış veya artmış

120 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 21 Temmuz, 1924, 62: 1-2.

121 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 3 Teşrin-i Sani, 1924, 77: 1-2.

122 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 10 Teşrin-i Sani, 1924, 78: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 17 Teşrin-i Sani, 1924, 79: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 1 Kanun-i Evvel, 1924, 81: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 8 Kanun-i Evvel, 1924, 82: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 29 Kanun-i Evvel, 1924, 85: 1-2; *Eş-Şarku'l-Arabî*, 5 Kanun-i Evvel, 1924, 86: 1-2.

123 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 19 Kanun-i Sani, 1925, 88: 1-2.

124 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 26 Kanun-i Sani, 1925, 89: 2-3.

125 *Eş-Şarku'l-Arabî*, 16 Şubat, 1925, 92: 1-2; *eş-Şarku'l-Arabî*, 23 Şubat, 1925, 93: 2-3.

ise gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir. “Kaziyetü’n-Nüfus el-Müctemeu’l-Arabî-Islâhu’n-Nesl” (Arap Toplumunda Nüfus Meselesi: Neslin Islahı)¹²⁶ başlıklı makalelerde Rıza Tevfik bir neslin nasıl ıslah edilip, soylu hale getirilebileceğini ve hastalıklardan nasıl korunacağını anlatmaktadır.

“Kaziyetü’n-Nüfus el-Müctemeu’l-Arabî-Hülâsatü’l-Kavl” (Arap Toplumunda Nüfus Meselesi: Sonuç)¹²⁷ adlı son makalede ise bu meseleyi seçme sebebinin Araplara nüfus meselesinin önemi anlatmak ve bu meseleye dikkat edildiği takdirde büyük ilerleme sağlanacağını göstermektir. *Filistin* gazetesinde, Rıza Tevfik’in Ürdün’de ikamet ettiği dönemde Arap tenkidi ile alakalı bir kitap kaleme aldığı belirtilmiş, bu kitabın İngilizce olarak Amerika’da yayınlanacağı bildirilmiştir.¹²⁸ Fakat yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde böyle bir kitaba ulaşamadık.¹²⁹

Rıza Tevfik ve Mustafa Vehbi Tell

Rıza Tevfik’in Ürdün’de bulunduğu dönem boyunca Mustafa Vehbi Tell¹³⁰ ile yakın bir ilişkisi olmuştur. Bu iki kültür ve edebiyat adamının tanışıklığı aslında çok daha öncelere dayanmaktadır.

126 *Eş-Şarku’l-Arabî*, 2 Mart, 1925, 94: 2-3; *eş-Şarku’l-Arabî*, 9 Mart, 1925, 95: 2-3.

127 *Eş-Şarku’l-Arabî*, 20 Nisan, 1925, 101: 1-2.

128 *Filistin*, 31 Temmuz, 1928, 4.

129 Rıza Tevfik’in “In Holy Mekka” adını taşıyan hatıraları Newyork’ta çıkan *Asia* mecmuasının Mart 1930 tarihli nüshasında neşredilmiştir. Onun İngilizce olarak yayınlanan bildiğimiz tek eseri budur. Bkz. Tevfik, *Munise Hanım’a Mektuplar*, 96-97.

130 1899 yılında Suriye sınırındaki İrbid’de dünyaya gelen Mustafa Vehbi, “Şâirü’l-Ürdünî” (Ürdün Milli Şairi) lakabıyla da bilinmektedir. Yazılarında ve şiirlerinde “Arar” müstearını kullanmıştır. Ürdün’ün en meşhur şairlerinden birisidir. Arar Türkçe, Farsça ve Fransızca bilmektedir. İbtidâiyye mektebini İrbid’de okuduktan sonra idâdiyi okuması için Şam’a gönderilir. Şam’daki Anbar o dönemin meşhur okullarındandır. Osmanlı’daki Tıbbiye’nin Abdülhamid aleyhtarlığı gibi burası da Türkler ve İttihatçıların aleyhtarları ile doludur. Mustafa Vehbi de bunlardan etkilenir ve bazı faaliyetleri nedeni ile Beyrut’a sürgün edilmiştir. Sürgün edildikten bir müddet sonra okula tekrar geri döner lakin döndüğü vakit öğrencilerin idareye ve Osmanlı yönetimine karşı kıyam ettikleri bir dönemdir. O da bu öğrenci hareketine dahil olunca bu sefer Halep’e sürülmüştür. Orada idâdiyi bitirip daha sonra lise öğrenimini tamamlamıştır. Bir müddet öğretmenlik ve müdürlük yapmış, sonra da avukatlık ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca başka resmî görevlerde de çalışmıştır. 1949 yılında Amman’da vefat etmiştir.

Mustafa Vehbi, Ömer Hayyam'ın *Rubailer*'inin çevirilerini toplamış, çeşitli incelemeler yapmış ve onları Arapçaya tercüme etmek için Farsça ve Türkçe öğrenmiştir. İncelemiş olduğu çevirilerden biri de Rıza Tevfik ve Hüseyin Daniş Bey tarafından yapılmıştır.¹³¹ Bu çeviri nedeniyle Mustafa Vehbi daha önceden Rıza Tevfik'i ve çalışmalarını bilmektedir.¹³²

Mustafa Vehbi ile Rıza Tevfik'in Amman'da birlikte sohbet ettikleri "Daru'l-Hikme" ismini verdikleri derme-çatma bir kulübe vardır. İçinde üzerinde oturulabilecek üç dört tane taş mevcuttur. Bu taşlardan birisine Rıza Tevfik, birisine Mustafa Vehbi ve birisine de saban yapıp satan dükkanın sahibi oturur, hem içer hem de felsefeden, manevi dünyadan bahsederler. Bu sohbetler neticesinde Mustafa Vehbi, Rıza Tevfik'in felsefi görüş ve düşüncelerinden etkilenmiştir.¹³³

Mustafa Vehbi'nin, Rıza Tevfik'e dair duygularını anlattığı "el-Hâribü'l-Ğâlî" (Yitirilmiş Bir Değer) isimli bir şiiri mevcuttur.¹³⁴ Rıza Tevfik, Amman'dan ayrıldığı için ondan uzak kalan Mustafa Vehbi artık buraların onsuz tadı olmadığını söylemektedir. Ondan çok şey öğrendiğini ifade eden Arar, ilim öğrenmenin temelinin cehalet elbisesini giymek olduğunu belirtmektedir. Fakat bu sıcak münasebet ve dostluğa rağmen yeri geldiğinde Rıza Tevfik'i eleştirmekten de çekinmemiştir. Zira Mustafa Vehbi, Ürdün hükümetinin Rotenberg Şirketi'ne imtiyaz hakkı vermesi üzerine halkı protesto yapmaya davet etmiş ve *el-Karmil* gazetesinde "Gubûr ve Gubûr-bi-münâsebeti'l-Buyû' es-Sihyoniyye" (Kabirler ve Kabirler: Siyonistlere Satış Münasebetiyle) isimli bir makale kaleme alarak Rıza Tevfik'i bu imtiyaz için yapılan anlaşmaya imza atması nedeni ile eleştirmiştir. Mustafa Vehbi burada ülkesinden kaçtığında kendisine kucak açan bu topraklara onun ihanet ettiğini söylemiştir.¹³⁵

131 Hüseyin Daniş-Rıza Tevfik, *Rubâiyât-ı Ömer Hayyam* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1340/1922).

132 Ziyad Salih Zu'bi, *Arâr ve El-Hayyâm Tercümetü'r-Rubâiyyât ve Nusûs Uhrâ* (Amman: el-Müessetü'l-Arabiyye li'l-Dirâsât ve'n-Neşr, 2003), 7.

133 El-Bedevî el-Mülessem, *Arar Şairü'l-Ürdün* (Beyrut), 156.

134 Mustafa Vehbi et-Tell, *Divan-ı Mustafa Vehbi Tel* (Amman: 1982), 296.

135 *El-Karmil*, 24 Nisan, 1927, 1232: 3.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Harbi’nden sonra dağılınca ardında bıraktığı topraklarda birçok devlet kurulmuştur. Osmanlı son devir entellektüelleri ve devlet adamlarından bir kısmı da bu yeni kurulan devletlere yerleşmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşamayı tercih edenlerden bazıları ise siyasi sebeplerle başka ülkelere gitmek zorunda kalmıştır. Bu makalenin konusunu oluşturan Rıza Tevfik, İngilizlerle işbirliği yaptığı gerekçesi ile hakkında idam kararı verilmiş ve daha sonra da ismi Sevr Anlaşması’nı imzaladığı için Yüzellilikler’in arasına eklenmiştir. Bu nedenle memleketten ayrılıp Mısır’a, oradan da Emir Abdullah’ın isteği üzerine Ürdün’e gitmiştir.

Emir Abdullah sadece Rıza Tevfik’i değil onunla beraber Mısır’a kaçan birçok devlet adamı, komutan ve siyasetçiyi de Hicaz’a davet etmiştir. O, bu daveti büyük oranda siyasi bir gaye ile yapmıştır, çünkü Emir’in babası Şerif Hüseyin, İngilizlerle işbirliği yaparak Osmanlı Devleti’ne karşı Büyük Arap İsyanı’nı başlatmıştır. Şerif Hüseyin’in bu isyanının iki sebep ve hedefi vardı: Birincisi, milliyetçi bir yaklaşımla Arapları Türklerin ‘zulüm ve tahakkümünden’ kurtarıp onları bir bayrak altında toplamaktır. İkincisi de İslam dini üzerindeki iddiası ile alakalıdır: Şerif Hüseyin ve bir kısım Araplar Osmanlıların ve hassaten de İttihatçıların İslam dininden uzaklaştıklarını, dine mugayir işler yaptıklarını iddia etmekteydiler. Araplar, İslam’dan uzaklaşan bu yeni yönetime isyan ederek hem İslam bayrağı altında tekrardan birleşmiş hem de bir Arap birliği kurma yolunda ilk adımı atmış olacaktırlar.

Şerif Hüseyin’in tüm Arap beldelerini bir bayrak altında toplamak ve İslam dünyasının yeni lideri olma arzusu, onun dikkatini, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nden kaçarak Mısır’a sığınan kişilere yöneltmiştir. Bu kişiler eğer Hicaz’daki yeni oluşumun davetini kabul ederlerse Hicaz hem askerî ve siyasi anlamda tecrübeli şahıslara kavuşmuş olacak hem de Osmanlı’nın mirasını kısmen ve simgesel olarak devam ettirmiş olacaktır.

Bu hadiselerle bağlantılı olarak Şerif Hüseyin’in oğullarından Emir Abdullah, İngilizler de onayını alarak 1923 yılında Ürdün Emirliği’nin bağımsızlığını ilan etmiştir. Emir Abdullah yeni kurmuş olduğu bu Emirlik’te Rıza Tevfik’i yanına almış ve onu yanından ayırmamıştır. Bir Osmanlı aydını olan Rıza Tevfik, Osmanlı bakiyesi topraklarda kurulan Ürdün’de, Emir’in danışmanı olmuştur.

Onun Ürdün’de Emir Abdullah’ın yanında yer almasında siyasi tecrübesi, kültürel birikimi ve Emir ile eskiye dayanan dostluğunun büyük bir payı vardır. Bunların yanı sıra İngilizlerle olan ilişkisinin buradaki görevlendirilmesinde önem arz ettiği de göz önüne alınmalıdır. Çünkü yukarıdaki kaynaklarda da belirttiğimiz gibi, Arapların nezdinde Rıza Tevfik ve Ürdün’ün ilk başbakanı Hasan Halid bazı amaçlarına hizmet etmek üzere İngilizler eliyle ülkeye sokulan, Ürdün’ün yabancıları insanlar olarak kabul edilmişlerdir.

Rıza Tevfik’in Ürdün’e gelişi Emir Abdullah ve yeni kurulan Emirliği için olumlu sonuçlar vermiş görünmektedir. Çünkü o, daha önceki devlet adamlığı tecrübesi sayesinde Ürdün’ün kuruluş aşamasında Emir Abdullah’ın kendisine verdiği birçok kurucu görevi başarıyla yerine getirmiştir. Bu görevlendirmeler karşılığında Rıza Tevfik başta İlimler Akademisi (*Mecmau’l-İlmî*) olmak üzere Maarif Meclisi ve Anayasa Komisyonu gibi komisyonlarda azalık ve reislikler yapmıştır. Ayrıca Divanü’l-Emir Mütercimliği, Tarihî Eserler Müdürlüğü, Sağlık Müdürlüğü gibi görevlerin yanı sıra Adalet ve Tarihî Eserler Bakanlığı gibi vazifeler de icra etmiştir. Daha önce devlet tecrübesi olmayan ve yeni kurulan bir devletçikte bu tecrübeler, ülkenin kuruluş aşamasında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bunların haricinde Rıza Tevfik, Ürdün’de kültürel faaliyetlerde de bulunmuş, konferanslar vermiş ve makaleler kaleme almıştır.

Sonuç olarak bu makalede, başta kendisi olmak üzere bugüne kadar araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiş olan Rıza Tevfik’in Ürdün’deki hayatı ve orada yapmış olduğu siyasi, kültürel, edebî faaliyetleri birincil kaynaklardan dönemin Arapça gazete ve dergileri taranarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Böylelikle hem Osmanlı bakiyesi olan Ürdün’de Osmanlı devlet tecrübesinin oynadığı rol hem de yıkılıştan sonra İmparatorluğun devamlılığı bir kere daha kendini göstermiştir.

KAYNAKÇA

Asad, Muhammed. *Et-Tarik ila Mekke*. Mekke: el-Mektebetü'l-Abdu'l-Azîzi'l-Âm, 1954.

Başıkoğlu, Munise. "Babam Rıza Tevfik." *Tarih Toplum* 59 (1988): 51-54.

Birbudak, Togay Seçkin. "Türkiye Cumhuriyeti-Ürdün İlişkileri Kapsamında Emir Abdullah'ın 1937 Türkiye Ziyareti." *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, ed. Mehmet Sıddık Yıldırım. Amman: Yunus Emre Enstitüsü, 2014.

Daniş, Hüseyin, Rıza Tevfik. *Rubâiyât-ı Ömer Hayyam*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1340/1922.

Ebu's-Şa'r, Hind. "Ceridetü'l-Kible es-Sevra elleti lem Nedrusuha Tivâle Karn." *El-Düstûr*, 3 Şubat 2016.

El-Âbidî, Mahmud. *El-Hafriyâtü'l-Âsariyye fi Şarki'l-Ürdün*. Amman: 1964.

El-Kâsım, İfâf Muhammed. *Senevât el-Feylesof Rıza Tevfik fi'l-Ürdün 1923-1931*. Amman: Daru'l-Me'mûn, 2016.

El-Mülessem, el-Bedevî. *Arar Şairü'l-Ürdün*. Beyrut: Daru'l-Kalmer.

Emir Abdullah. *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.

Emir Abdullah. *el-Âsâru'l-Kâmile li Melik Abdullah bin el-Hüseyn*. Amman: Daru'l-Müttehide Li'n-Neşr.

Et-Tell, Mustafa Vehbi. *Divan-ı Mustafa Vehbi Tell*. Amman: 1982.

Haccî, Şükrî Cibbîn. *El-Edeb fi's-Sahâfeti'l-Ürdün fi Ahdi'l-İmâra 1921-1946*. Amman: Vizaretü's-Sekafe, 2002.

Halid, Refik. *Aziz Felesofum: Refik Halid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar*. Haz. Abdullah Uçman. İstanbul; Dergah Yayınları, 2014.

Hayr, Hânî Süleyman. *es-Sicil et-Tarihu'l-Musavver*.

İsrail, Jacob. "Tekârîr Cakob İsrail Di Han an Likââtihi maa Sümüvvü'l-Emir Abdullah." *Mecelletü'l-Yermûk* 40 (1993).

Kandemir, Feridun. *Rıza Tevfik'in İtirafı*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2013.

Muhafaza, Ali. *Tarihü'l-Ürdün el-Muasır Ahdi'l-İmâra-Muasır Ürdün Tarihi 1921-1946*. Amman: Merkezü'l-Kütübü'l-Ürdünî, 1989.

Münib el-Mâzî-Süleyman Mûsâ. *Tarihü'l-Ürdün fi'l-Karni'l-İşrîn*. Amman: Mektebetü'l-Muhtesib.

Müşakabe, Abdurrahman Ahmed Salim. *Hasan Halid Ebu'l-Hüda 1923-1931*. Yüksek Lisans Tezi, Âl-i Beyt Üniversitesi, 2011.

Noyan, Mehmet. *Milli Mücadele'de Yüzellilik Olayı ve Rıza Tevfik Bölükbaşı*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2007.

Rıza Tevfik. *Et-Tefâuliyye ve Et-Teşâumiyye fi'l-Hayat ve's-Şi'r*. Amman: 1929.

Sekafetünâ fi Hamsin Âmen. Amman: Daru's-Sekafe ve'l-Funûn, 1972.

Semâdi, İmtinân. *Şi'r Fuad el-Hatîb*. Amman: Vizâretü's-Sekâfe.

Süleyman, Muhammed. *Târihü's-Sahâfeti'l-Filistiniyye 1876-1976*. Kıbrıs: 1987.

Taravne, Muhammed Salim, Hadi Ebdu'l-Fettah el-Muhasene. *İdaretü'l-Maarif İmâratı Şarku'l Ürdün*. Amman: Daru'l-Künûzu'l-Marife, 2015.

Tevfik, Rıza. *Rıza Tevfik'ten Kızı Munise Hanım'a Mektuplar*. Haz. Abdullah Uçman. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2015.

Topuzlu, Cemil. *80 Yıllık Hatıralarım*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2010.

Uçman, Abdullah. "Rıza Tevfik Bölükbaşı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 35: 68-70.

Uçman, Abdullah. *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Uçman, Abdullah. *Serâb-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.

Varol, Muharrem. "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebu'l-Hüda Sayyadı." *Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, ed. Zekeriya Kurşun, Haydar Çoruh, 60-69. İstanbul: Ordaf Yayınları, 2013.

Zu'bî, Ziyad Salih. *Arâr ve El-Hayyâm Tercümetü'r-Rubâiyyât ve Nusûsun Uhrâ*. Amman: El-Müessetü'l-Arabiyye li'l-Dirâsât ve'n-Neşr, 2003.

**AN OTTOMAN INTELLECTUAL IN FORMER OTTOMAN LANDS:
RIZA TEVFİK IN JORDAN**

ABSTRACT

In the final years of the Ottoman Empire, Arabs revolted many times. Their breakaway from the empire accelerated with the Great Arab Revolt in 1916. During the dissolution of the empire that began in 1919, many large and small states were founded. Many Ottoman intellectuals—who for one reason or another opted to leave the empire during this period—migrated to these states and played a key role in founding them. These intellectuals transmitted their experiences to these newly founded states. This study focuses on Rıza Tevfik, who first fled to Egypt and then to Jordan, where he conducted political, administrative, and cultural activities. It bases its discussion of Tevfik on various historical sources, including Arab newspapers of the period.

Keywords: Rıza Tevfik, Jordan, Ottoman Empire, Prince Abdullah, Amman.